

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κοινωνικές διακρίσεις, Μετανάστευση και Ιδιότητα του Πολίτη

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΜΑ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ-ΜΙΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Άννα Μουρελάτου

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Ανδρέας Φερόνας, Επιβλέπων

Μάνος Σπυριδάκης, Καθηγητής, Μέλος

Έφη Γαζή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Μέλος

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2020

Copyright © 2020, Άννα Μουρελάτου

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας έκδοσης, εξολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση των μελετών για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα των κειμένων εκφράζουν τη συγγραφέα και μόνο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θέμα της παρούσας εργασίας, όπως φανερώνεται και από τον τίτλο, είναι η κατάδειξη του κοινωνικού αποκλεισμού και των διάφορων εκφάνσεων του που βιώνουν οι γυναίκες Ρομά, καθώς και η διερεύνηση του αιτίου που διαιωνίζει το φαινόμενο αυτό. Σκοπός είναι να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες ερμηνεύουν την καθημερινότητα τους και ιεραρχούν τη θέση τους στον κοινωνικό ιστό. Στο θεωρητικό μέρος αποσαφηνίζονται οι έννοιες : «κοινωνικός αποκλεισμός, φτώχεια, φεμινισμός», γίνεται μια συνοπτική καταγραφή της ιστορίας, της κουλτούρας και της διαβίωσης των Ρομά και αναφέρονται οι κατευθυντήριες γραμμές της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ελλάδας για την ένταξη και ενσωμάτωση αυτού του ιδιαίτερου πολιτισμού. Στο εμπειρικό κομμάτι, δια μέσου της ποιοτικής μεθόδου ανάλυσης παρατίθενται οι απόψεις δέκα γυναικών Ρομά, που διαμένουν στην Αθήνα, σχετικά με τον τρόπο που ερμηνεύουν την ύπαρξη τους μέσα στην κοινότητα των Ρομά, την ευρύτερη κοινωνία και απέναντι στο κράτος. Η πρωτοτυπία της εν λόγω μελέτης έγκειται στο γεγονός ότι παρά την πληθώρα ερευνών που έχουν γίνει για τους Ρομά, υπάρχει ελάχιστο υλικό με γυναικοκεντρική προσέγγιση. Ένα από τα ευρήματα είναι ότι δεν ζουν όλοι οι Ρομά υπό τον φόβο του κοινωνικού αποκλεισμού. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι παρά την κοινωνική ανέλιξη ορισμένων, οι παραδόσεις, και δη η διατήρηση της παρθενίας και ότι εκτυλίσσεται γύρω από αυτό το φαινόμενο, συνεχίζει να αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της κουλτούρας τους που ορίζει κατά μεγάλο μέρος τη ζωή των γυναικών και των αντρών Ρομά, και πυροδοτεί τον φόβο του αποκλεισμού στο εσωτερικό της κοινότητας.

Λέξεις – Κλειδιά: Ρομά, Γυναίκα, Παραδόσεις, Αποκλεισμός, Κοινωνία

ABSTRACT

The subject of this paper, as the title suggests, is to demonstrate the social exclusion and its various manifestations experienced by Roma women, as well as to investigate the cause that perpetuates this phenomenon. The aim is to highlight the way in which women themselves interpret their daily lives and prioritize their place in the social fabric. The theoretical part clarifies the concepts: "social exclusion, poverty, feminism", provides a brief overview of the history, culture and living of the Roma and mentions the guidelines of the social policy of the European Union and Greece for the integration of this particular culture. In the empirical part, through the method of qualitative analysis, the views of ten Roma women, living in Athens, are presented, on the way they interpret their existence within the Roma community, the wider society and towards the state. The originality of this study lies in the fact that despite the plethora of research that has been done on Roma, there is minimal material with a feminist approach. One of the findings is that not all Roma live in fear of social exclusion. But the most important thing is that despite the social development of some, the traditions, namely the preservation of virginity and what unfolds around this phenomenon, continues to be the cornerstone of their culture that largely defines the lives of Roma women and men, and sometimes triggers the fear of exclusion within the community.

Keywords: Roma, Woman, Traditions, Exclusion, Society

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ	4
1.1 Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός».....	4
1.2 Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός.....	8
1.3 Κοινωνικός Αποκλεισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα	11
1.4 Πρόσβαση στην Υγεία, την Εκπαίδευση, την Εργασία	12
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΡΟΜΑ	15
2.1 Ιστορία και Διάλεκτος	15
2.2 Ρομά στην Ευρώπη.....	17
2.3 Διαιώνιση του κοινωνικού αποκλεισμού	18
ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	21
3.1 Ιστορική αναδρομή.....	21
3.2 Το θεσμικό πλαίσιο για την ενσωμάτωση των Ρομά στην ελληνική πραγματικότητα....	23
3.3 Εκπαίδευση	28
3.4 Απασχόληση	32
3.5 Συνθήκες Διαβίωσης και Υγεία	32
3.6 Κοινότητα και Οικογένεια	34
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΡΟΜΑ: ΜΙΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	36
4.1 Φεμινιστική Θεωρία	36
4.2 Η οπτική του φύλου στη κοινότητα των Ρομά.....	38
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΚΟΜΜΑΤΙ	41
5.1 Σκοπός της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα	41
5.2 Μεθοδολογία	42
5.3 Δειγματοληψία και δημογραφικά στοιχεία δείγματος.....	43
5.4 Ανάλυση δεδομένων	48
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	65
6.1 Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές.....	65
6.2 Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές	68

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε μια εποχή που ο ακτιβισμός και τα ανθρώπινα δικαιώματα ολοένα κερδίζουν έδαφος σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, υπάρχει μια πολιτισμική ομάδα που συμπεριλαμβάνεται αισθητά λιγότερο από οποιαδήποτε άλλη σε ανάλογες δράσεις. Δεν είναι άλλη από τους Ρομά, δηλαδή τις διάφορες ετερογενείς φυλές που περικλείει ο όρος αυτός. Είτε περιχαρακωμένοι στα στενά όρια της κοινότητας τους, είτε ενσωματωμένοι και «κρυμμένοι» από το ευρύτερο σύνολο, συνιστούν μια από τις ομάδες που διαχρονικά βιώνουν τον μεγαλύτερο κοινωνικό αποκλεισμό. Η πλειοψηφία των περίπου έξι εκατομμυρίων Ρομά που ζουν στην Ευρώπη ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, έχουν περιορισμένες ή μηδαμινές ευκαιρίες πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες¹. Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για χρόνια κρίνονται αναποτελεσματικές, και είναι απαραίτητος ο εκσυγχρονισμός και των μέσων αλλά και του ελέγχου των μεθόδων για την ενσωμάτωση των Ρομά. Όπως αποδεικνύει σχετική βιβλιογραφία το μειονέκτημα από θεσμική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική άποψη είναι μεγάλο με τους Ρομά να ζουν στο περιθώριο χωρίς ιδιαίτερες προοπτικές ανέλιξης. Στην Ελλάδα ρόμικοι πληθυσμοί συναντώνται από τον 14^ο αιώνα και έπειτα, είναι όμως άξιος ανάλυσης ο διαχωρισμός τους από την υπόλοιπη κοινωνία καθώς η συμβολή τους στην ελληνική ιστορία είναι σημαντική, υπάρχει κοινή θρησκεία και έντονη ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων, αφού πολλά από τα έθιμα έχουν διαμορφωθεί σε κοινή βάση.

Τι συμβαίνει όμως με τις ομάδες εκείνες που πέραν της περιθωριοποίησης από την κοινωνία και το κράτος, βιώνουν και επιμέρους αποκλεισμό μέσα στην ίδια την κοινότητα τους; Ο λόγος για τις γυναίκες Ρομά, που αυστηρά οφείλουν να τηρούν συγκεκριμένα στεγανά και συμπεριφορές σύμφωνα με τη ρόμικη ηθική. Η ζωή μιας γυναίκας στην κοινότητα Ρομά, δεν μπορεί να παραλληλιστεί με μιας σύγχρονης μη-Ρομά, καθώς η εξέλιξη του φεμινισμού δεν φαίνεται να επηρεάζει στο ελάχιστο την κοινότητα τους, με τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας να κυριαρχούν σε μεγάλο βαθμό. Ύψιστη απόδειξη της έλλειψης φεμινιστικής αντίληψης για τις Ρόμισσες αποτελεί η

¹ Sanchez-Nicolas, E. (2020) <https://euobserver.com/social/149469>

καταπίεση της σεξουαλικότητας και η απόδοση του ελέγχου στην ευρύτερη οικογένεια και την κοινότητα. Σύμφωνα με την Χ.Νόβα-Καλτσούνη, κάτι αντίστοιχο πιθανόν να ίσχυε σε παλαιότερες κοινωνίες, όμως στις σημερινές δυτικές κοινωνίες έχει πλήρως αντιστραφεί. Χαρακτηριστικά παραθέτει: «Η οικογένεια αντανακλά τη συμφωνία των ανθρώπων να ζήσουν μαζί για όσο διάστημα κρίνουν ότι η σχέση που δημιουργείται ικανοποιεί τις ατομικές ανάγκες και προσδοκίες τους». Αντίθετα, για τους Ρομά, η ιδιότητα του υποκειμένου παραμερίζεται για τον ρόλο μέσα στην ομάδα². Οι γυναίκες Ρομά συνήθως αναγκάζονται να διακόψουν την φοίτηση τους στο σχολείο, μειώνοντας έτσι τις προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής ασφάλισης, για να εκπληρώσουν το ρόλο που η κοινότητα τους προσδίδει.

Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνεται το αντικείμενο της μελέτης το οποίο αφορά την οπτική των ίδιων των Ρομισσών για την θέση τους μέσα στην δική τους κοινότητα, την ελληνική κοινωνία και απέναντι στο κράτος. Τα ερευνητικά ερωτήματα που καλείται η έρευνα να απαντήσει είναι αν και κατά πόσο διαφέρει η καθημερινότητα μιας γυναίκας Ρομά από μιας μη Ρομά, πως αντιλαμβάνεται η Ρόμισσα το ρόλο της μέσα στη στενή και ευρύτερη οικογένεια, κατά πόσο επηρεάζουν οι τσιγγάνικες παραδόσεις την κοινωνική ανέλιξη των γυναικών. Ακόμη, επιδιώκεται να απαντηθεί το αν αισθάνονται οι γυναίκες αποκλεισμό από τους μη Ρομά και τι ενέργειες θα επιθυμούσαν να ληφθούν ώστε να πάψουν να κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό και να ενταχθούν ομαλά στην ευρύτερη κοινωνία. Τα παραπάνω ερωτήματα καλούνται να απαντηθούν μέσω της ποιοτικής μεθόδου ανάλυσης και των ημι-δομημένων συνεντεύξεων, προκειμένου να εκμαιευτούν από τα ίδιο τα υποκείμενα τα ζητούμενα της μελέτης.

Η παρούσα εργασία διακρίνεται στα εξής θεμελιώδη μέρη: το θεωρητικό και το εμπειρικό. Στο πρώτο κεφάλαιο του θεωρητικού πλαισίου αποσαφηνίζονται οι έννοιες κοινωνικός αποκλεισμός, φτώχεια, ανθρώπινα δικαιώματα και επιδιώκεται να γίνουν κατανοητές οι μεταξύ τους σύνδεση και αλληλεπίδραση. Ακόμη, δίδεται μια εικόνα για τη δυνατότητα πρόσβασης των πολιτών στις κοινωνικές παροχές και θεσμούς πάντα σε συνάφεια με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται μια ιστορική

² Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2004), σελ. 4

αναδρομή, από την αρχική εξάπλωση των Ρομά μέχρι τις σημερινές μετρήσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και αναφέρονται τα κοινά χαρακτηριστικά του πολιτισμού τους. Καταδεικνύονται οι πρακτικές που έχουν ακολουθήσει τα κράτη μέλη και θέτουν τους Ρομά στο περιθώριο ως και σήμερα. Ακολουθεί αναδρομή στην ιστορία των Ρομά στην Ελλάδα και γίνεται ενδελεχής ανάλυση του θεσμικού πλαισίου, των συνθηκών εκπαίδευσης, εργασίας, υγείας και διαβίωσης. Επιπρόσθετα, περιγράφονται οι βασικές αξίες και αρχές της ζωής στην κοινότητα Ρομά. Το τελευταίο κεφάλαιο του θεωρητικού πλαισίου, αποτελείται από μια σύντομη παράθεση των τριών φεμινιστικών κυμάτων, ώστε να γίνει κατανοητή η αντίφαση με την καταπιεσμένη σεξουαλικότητα των γυναικών στις ρόμικες κοινωνίες, όπως περιγράφεται στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου.

Το εμπειρικό κομμάτι συνιστά μια εισαγωγή στη μεθοδολογία εκπόνησης της έρευνας που δεν είναι άλλη από την ποιοτική μέθοδο ανάλυσης, εμβαθύνοντας στις αντιλήψεις των γυναικών Ρομά και εστιάζοντας στο ίδιο το υποκείμενο³. Συγκεκριμένα, μέσω των ημι-δομημένων συνεντεύξεων, που εξυπηρετούν και την απειρία της ερευνήτριας αλλά και την απειθαρχία των συνεντευξιζόμενων σε αυστηρά όρια, επιδιώκεται να σκιαγραφηθούν οι απόψεις και οι εμπειρίες των γυναικών όσον αφορά τον πολύπλευρο αποκλεισμό και να αναχθούν σε επιστημονικές ερμηνείες. Στη συνέχεια, καταγράφονται ο σκοπός, οι στόχοι, και τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία καλείται να απαντήσει η έρευνα, και αναλύονται λεπτομερώς οι απαντήσεις των δέκα ερωτώμενων. Τα ζητούμενα σχετίζονται με την καθημερινότητα των γυναικών Ρομά και τη θέση τους μέσα στην ευρύτερη οικογένεια και με τις επιδιώξεις τους από την κοινωνία και το κράτος. Τέλος παρατίθενται θεματικά τα πορίσματα που προέκυψαν. Επιμέρους επιβεβαιώνεται η βιβλιογραφία που θέλει τις παραδόσεις να αποτελούν εμπόδιο στην κοινωνική ανέλιξη των Ρομισσών, όμως δίνεται πάτημα για μελλοντικές επεκτάσεις αναφορικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι ίδιες οι γυναίκες το φύλο τους και ότι αυτό συνεπάγεται σε σχέση με τις μη Ρομά. Ακολουθεί αναλυτική λίστα των βιβλιογραφικών αναφορών.

³ Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015), σελ.12

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

1.1 Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός»

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι έννοια δυναμική και πολυπαραγοντική, σχετίζεται με την έννοια της φτώχειας και της ανισότητας όμως δεν ταυτίζεται και παρά τις κριτικές που υπάρχουν γύρω από την σαφήνεια του έχει παγιωθεί στον πολιτικό και ακαδημαϊκό λόγο στην Ευρώπη και σταδιακά στην Ελλάδα, από τη δεκαετία του 80' και έπειτα. Συνιστά ένα σύνολο αποστερήσεων, όχι μόνο οικονομικής φύσης, αλλά και κοινωνικής, πολιτικής, νομικής και πολιτιστικής. Οι προβληματισμοί είναι πολλοί. Ποιος αποκλείεται; Από πού; Με ποιο τρόπο; Γιατί; Είναι κοινώς αποδεκτή η δυσκολία συμφωνίας σε έναν μοναδικό ορισμό του όρου αυτού, πράγμα που πιθανόν συνδέεται με την πληθώρα των παραγόντων γύρω από αυτόν, αλλά συνοπτικά μπορούμε να κατανοήσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό ως τη διαδικασία μέσω της οποίας άτομα ή κοινωνικές ομάδες αποκλείονται πλήρως ή μερικώς από την κοινωνία στην οποία ζουν⁴.

Σημείο κλειδί της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η οριζόντια διχοτόμηση της κοινωνίας, δηλαδή ο διαχωρισμός μεταξύ εκείνων που βρίσκονται σε μια θέση και μπορούν να απολαμβάνουν τις υπηρεσίες, τις παροχές και τη συμμετοχή στην κοινωνία και την αγορά εργασίας και εκείνων που διαβιούν στο περιθώριο έχοντας περιορισμένες ή μηδαμινές δυνατότητες συμμετοχής στα παραπάνω, έχουν δηλαδή αποσπαστεί από τον κύριο κορμό της κοινωνίας⁵. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ανατρέπει την πρότερη θέση της κοινωνίας ως κάθετης ιεραρχίας όπου όσο υψηλότερη είναι η τάξη τόσο περισσότερα τα δικαιώματα, και όσο χαμηλότερα είναι κανείς ταξικά τόσο μειώνονται και οι ευκαιρίες και οι δυνατότητες. Με την υπερίσχυση της οριζόντιας διχοτόμησης της κοινωνίας στον κοινοτικό και πολιτικό διάλογο έχει ανοίξει ο δρόμος για την χάραξη πολιτικών καθολικής συμπερίληψης και ένταξης. Η συμβολή της ντυρκεμιανής θεώρησης διαφαίνεται στην έννοια αυτή καθώς για τον ορισμό του αποκλεισμού πρέπει να

⁴ De Haan, A. (2001), σελ.23

⁵ Φερώνας, Α. (2019), σελ.39

παρατηρήσουμε την κοινωνία σαν ένα σύνολο, μια οντότητα μεγαλύτερη από τα άτομα, τα οποία όμως συνδέονται με κοινές αξίες και αρχές⁶. Δεσμοί υποχρεώσεων και δικαιωμάτων συνδέουν τα μέλη της και όσοι τελικά εκπίπτουν από αυτούς, είναι οι αποκλεισμένοι.

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σαν έννοια στη Γαλλία από τον Rene Lenoir το 1974, στην προσπάθεια του να εκφράσει την δυσκολία ή και αδυναμία μεγάλου τμήματος του πληθυσμού στην πρόσβαση σε βασικές κρατικές υπηρεσίες και θεσμούς της κοινωνίας, όπως είναι η κοινωνική ασφάλιση⁷. Καθ' όλη τη δεκαετία του 1980 ο κοινωνικός αποκλεισμός συναντάται στη γαλλική κοινωνία, παρά τη γενικότερη οικονομική ακμή, σε μια προσπάθεια περιγραφής κοινωνικών προβλημάτων που πηγάζαν από ανεξάρτητα της επιβίωσης ζητήματα και αφορούσαν κυρίως στην διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων, τη λεγόμενη νέα φτώχεια⁸.

Η εισαγωγή του όρου “κοινωνικός αποκλεισμός” στα κείμενα και τη ρητορική της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιτελείται εξελικτικά, αρχικά σε κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 1988, σε ψήφισμα του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1989⁹, με θέμα την καταπολέμηση του και τελικά καθιερώνεται το ίδιο έτος, με το Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κοινωνική ενσωμάτωση των “μη ευνοημένων ομάδων”¹⁰. Το 1990 η Επιτροπή συστήνει Παρατηρητήριο για τον κοινωνικό αποκλεισμό και έκτοτε ο όρος χρησιμοποιείται ευρέως ως λιγότερο επικριτικός από αυτόν της φτώχειας, συμπληρωματικά ή ως υποκατάστατο της¹¹, και παράλληλα επιτρέποντας στα κράτη μέλη να συζητούν σε κοινή βάση ανεξαρτήτως οικονομικών διαφορών και διαβαθμίσεων.

⁶ Craib, I. (2012), σελ.357

⁷ Silver, H. (1994), σελ.532

⁸ Ο χαρακτηρισμός “νέα” για τη φτώχεια οφείλεται σε αίτια και μηχανισμούς που στο παρελθόν δεν υπήρχαν, όπως η αυξημένη αναλογία αστέγων, ανέργων και ανθρώπων με επισφαλή εργασία σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Άλλα αίτια της νέας φτώχειας είναι η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, ο τρόπος που τα ίδια τα άτομα αντιμετωπίζουν τις ανάγκες τους ή την αδυναμία ικανοποίησης τους και τέλος οι γεωγραφικές διαβαθμίσεις (Μπαλούρδος, Δ.(1991), σελ.111)

⁹ Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Α' (1989)

¹⁰ Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Β' (1989)

¹¹ Ανδριοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Φ., Τσακλόγλου, Π. (2013) σελ.19

Σύμφωνα με την H. Silver θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε και να περιορίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό στη βάση τριών θεωρητικών παραδειγμάτων:

- Το μοντέλο της αλληλεγγύης (solidarity), το οποίο έχει τις ρίζες του στην κλασική γαλλική δημοκρατική παράδοση, τον Durkheim και τον Rousseau. Εστιάζει στην κοινωνική αλληλεγγύη και θεωρεί το κράτος υπεύθυνο για την έκφραση της γενικής βούλησης. Δίνεται έμφαση στους δεσμούς που συνδέουν άτομο και κοινωνία και όσοι εκπίπτουν από αυτούς βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η κοινωνική αλληλεγγύη συνδέεται με πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις, τα οποία όσοι δεν έχουν βρίσκονται εκτός κοινωνίας. Για την καταπολέμηση του αποκλεισμού λοιπόν, σημαντικό ρόλο παίζει η σπουδαιότητα των θεσμών και η ενίσχυση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.
- Το μοντέλο της εξειδίκευσης (specialization), που προέρχεται από την αγγλοσαξονική παράδοση, τον Lock και την δυναμική της ελεύθερης αγοράς. Ο κοινωνικός αποκλεισμός οφείλεται σε αποτυχίες της αγοράς ή στην αδυναμία υλοποίησης ατομικών δικαιωμάτων και αποκλεισμένοι είναι αυτοί που δεν μπορούν να είναι ανταγωνιστικοί. Στο συγκεκριμένο μοντέλο για την πάταξη του κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι απαραίτητη η κρατική παρέμβαση, όσο η συμμετοχή στις διαδικασίες της αγοράς.
- Το μοντέλο του μονοπωλίου (monopoly), το οποίο πηγάζει από την Ευρωπαϊκή Αριστερά και τις θεωρίες των Marx και Weber. Σε μια ταξική κοινωνία, τα ανώτατα στρώματα περιχαρακωμένα, μονοπωλούν την απολαβή παροχών και υπηρεσιών μη επιτρέποντας στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας την πρόσβαση στα ίδια. Ο κοινωνικός αποκλεισμός σε αυτό το παράδειγμα μπορεί να περιοριστεί με την ενδυνάμωση της ιδιότητας του πολίτη και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτή¹².

Μεταγενέστερα, η R. Levitas αποδίδει τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Βρετανία με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Ο πρώτος λόγος, για τον οποίο πιθανόν να μην επιτελείται καθολική ένταξη στην κοινωνία είναι ο αναδιανεμητικός (RED, redistributive discourse),

¹² Silver, H. (1994), σελ.540

οπότε και ο κοινωνικός αποκλεισμός λογίζεται σαν παράγωγο της φτώχειας και της αδυναμίας εκπλήρωσης των δικαιωμάτων. Ο δεύτερος λόγος κοινωνικού αποκλεισμού αφορά την ένταξη στην αγορά εργασίας και έχει τις ρίζες του στην ανεργία και στην οικονομική αδράνεια (SID, social integration discourse). Η τρίτη ερμηνεία του φαινομένου δίνεται με όρους ηθικής (MUD, moral underclass discourse), κατά την οποία το άτομο που εκπίπτει από την κοινωνία έχει την υπαιτιότητα¹³. Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε να έρθει σε αντιστοιχία με την “υπό-τάξη”, δηλαδή τις ομάδες εκείνες που διέπονται από ένα κράμα κοινωνικών μειονεκτημάτων, όπως η φτώχεια, οι εξαρτήσεις, η σχολική διαρροή, και βρίσκονται επί σειρά ετών στο περιθώριο¹⁴. Η νέο-φιλελεύθερη αυτή προσέγγιση αποδίδει τη διαιώνιση του προβλήματος στο άτομο και αποδέχεται την έλλειψη πολιτικών για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού¹⁵.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είτε μεταφράζεται μέσω της διάρρηξης των κοινωνικών σχέσεων, είτε μέσω των άνισων σχέσεων εξουσίας αποτελεί αδιαμφισβήτητα σχεσιακή έννοια. Εστιάζει δηλαδή στη θέση ατόμων και ομάδων σε συνάρτηση με τη θέση των υπολοίπων και συνοψίζεται με τους κοινωνικά αποκλεισμένους να αποτελούν μιν μέρος της κοινωνίας αλλά να είναι περιθωριοποιημένοι και αποκομμένοι από δικαιώματα και υπηρεσίες που πιθανόν οι υπόλοιποι απολαμβάνουν. Είναι άρα έννοια σχετική αφού πάντοτε η μονάδα χαρακτηρίζεται σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο¹⁶.

Καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός περιλαμβάνει πληθώρα αιτίων και πολιτικών για την καταπολέμηση του, δεν είναι έννοια στατική, που αρκείται μόνο στον ορισμό και την εξήγηση δεδομένων, αλλά είναι έννοια δυναμική. Αυτό συνεπάγεται ότι απαιτείται η κατανόηση των διαδικασιών που οδηγούν στον αποκλεισμό, των αιτίων που συντηρείται και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις κληρονομείται και των προοπτικών που έχει ή δεν έχει το άτομο ή η κοινωνική ομάδα ώστε να ενταχθεί στην κοινωνία και να συμμετέχει στον επιθυμητό βαθμό. Επίσης, αποδεχόμενοι τη δυναμική του όρου, προκύπτει η ανάγκη προσέγγισης του χρονικά και χωρικά. Η μελέτη του φαινομένου σε βάθος

¹³ Levitas, R. (2005), σελ.7

¹⁴ Φερώνας, Α. (2019), σελ.49

¹⁵ Murray, C. (1996), p.24

¹⁶ Φερώνας, Α. (2019), σελ.60-64

χρόνου εξυπηρετεί στην ταυτοποίηση και διαιώνιση των συνθηκών αποκλεισμού. Η μελέτη του όμως σε σχέση με το χώρο έχει καταστήσει σαφές, ότι οι περιοχές όπου υπάρχει μεγαλύτερη πυκνότητα κοινωνικά αποκλεισμένων υστερούν και από άποψη ευκαιριών και υποδομών. Η κοινωνική απομόνωση που προκαλείται υπογραμμίζει τη σημαντικότητα χάραξης πολιτικών για την καταπολέμηση και συμπερίληψη των ανθρώπων αυτών, λαμβάνοντας υπόψιν τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας ώστε το φαινόμενο να μην διαιωνίζεται και να μην περιθωριοποιούνται χωροταξικά, διατηρώντας όμως τα πολιτισμικά τους στοιχεία και παραδόσεις¹⁷.

Σχετικά με τις εκφάνσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, σύμφωνα με τον οικονομολόγο A.Sen, διαφαίνεται ότι το φαινόμενο έχει εγγενή και εργαλειακή σημασία. Στην εγγενή θεώρηση συμπεριλαμβάνονται οι διακρίσεις που ολοένα και βιώνει ο αποκλεισμένος λόγω της ίδιας της κατάστασης του, ενώ στην εργαλειακή παρουσιάζονται νέες καταστάσεις που πιθανόν μεμονωμένα δεν φαντάζουν τόσο δυσάρεστες, μπορεί όμως να συντελέσουν στην απόσχιση κάποιου από την κοινωνία. Ο ίδιος επίσης διαχωρίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε παθητικό και ενεργητικό, από πλευράς κοινωνίας, θεωρώντας ενεργητικό αποκλεισμό την άρνηση λήψης μέτρων για την κατάργηση του και παθητικό αυτό που συμβαίνει όταν οι καταστάσεις είναι δυσμενείς, όπως παραδείγματος χάριν κατά τη διάρκεια μιας οικονομικής κρίσης¹⁸.

1.2 Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός

Προκειμένου να οριστεί η φτώχεια και η αλληλουχία της με τον κοινωνικό αποκλεισμό, κρίνεται απαραίτητο να αποσαφηνιστούν οι διαφορετικές προσεγγίσεις της και οι παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στην υπερίσχυση της πολυδιάστατης μέτρηση αυτής. Η παραδοσιακή μονοδιάστατη μέτρηση της φτώχειας βασίζεται κατ'εξοχήν σε εισοδηματικά κριτήρια και στην κάλυψη ορισμένων βασικών αναγκών, ενώ η πολυδιάστατη συνδέεται άμεσα με δεδομένα για το βιοτικό επίπεδο και την ευημερία, ανεξαρτήτως δηλωμένου εισοδήματος. Ένας από τους λόγους που η φτώχεια σήμερα

¹⁷ Στο ίδιο, σελ.72

¹⁸ Sen, A. (2000), σελ.12-18

μετράται κυρίως πολυδιάστατα είναι η διεύρυνση των στατιστικών ερευνών και δεδομένων, καταδεικνύοντας έτσι πολλές διαφορετικές παραμέτρους της καθημερινότητας ατόμων και νοικοκυριών και μάλιστα σε βάθος χρόνου. Συγκεκριμένα μερικά από τα θέματα τα οποία ερευνώνται και υπάρχει πληθώρα δεδομένων πλέον είναι η εκπαίδευση, η απασχόληση, η υγεία, η στέγαση, οι καταναλωτικές συνήθειες. Ένας ακόμη παράγοντας για την υπερίσχυση της πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας στις ανεπτυγμένες κοινωνίες είναι η οικονομική ανάπτυξη, και κατά συνέπεια ο περιορισμός του ζητήματος της επιβίωσης¹⁹. Στο προσκήνιο τίθεται το ζήτημα του επιπέδου ζωής και της ευημερίας και όχι του υποσιτισμού που θεωρητικά έχει εκλείψει στις αναπτυγμένες χώρες.

Συμπληρωματικός συλλογισμός γύρω από την προσέγγιση της φτώχειας είναι η μέτρηση της με όρους αντικειμενικούς ή υποκειμενικούς. Η αντικειμενική φτώχεια μετράται με μεταβλητή το εισόδημα ή την κατανάλωση και σημαίνει την έλλειψη ικανοποιητικού εισοδήματος και την αδυναμία επαρκούς κατανάλωσης για την επίτευξη αξιοπρεπούς διαβίωσης. Από την άλλη μεριά, η υποκειμενική μέτρηση της φτώχειας έγκειται στην άποψη των μελών του νοικοκυριού για την κάλυψη των αναγκών τους και για το βιοτικό τους επίπεδο²⁰.

Θεμελιώδης διαχωρισμός των ορισμών της φτώχειας είναι αυτός της σχετικής και απόλυτης, με τη δεύτερη να σημαίνει το όριο επιβίωσης. Κατά τα Ηνωμένα Έθνη, η απόλυτη φτώχεια είναι κατάσταση ακραίας αποστέρησης ειδών που αποτελούν βασικές ανάγκες του ανθρώπου, όπως το πόσιμο νερό, η τροφή, η στέγαση και δεν ορίζεται μόνο με εισοδηματικά κριτήρια αλλά και με την πρόσβαση σε υπηρεσίες (εκπαιδευτικό σύστημα, υπηρεσίες υγείας, πληροφόρηση)²¹. Από την άλλη, η προσέγγιση της φτώχειας με όρους σχετικούς αφορά κυρίως τη σύγκριση της μονάδας με την μέση ευημερία της

¹⁹ Atkinson, A.B. (1998)

²⁰ Η υποκειμενική μέτρηση της φτώχειας επιτελείται μέσω της γραμμής φτώχειας Leyden, μέσω της υποκειμενικής γραμμής φτώχειας και μέσω της μεθόδου του Κέντρου Κοινωνικής Πολιτικής του πανεπιστημίου της Αμβέρσας

²¹ Ηνωμένα Έθνη <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/poverty/>

κοινωνίας²² και λαμβάνει υπ' όψιν δείκτες κοινωνικούς και πολιτισμικούς, πέραν των βιολογικών. Εφόσον ο ορισμός της απόλυτης φτώχειας δεν καλύπτει το σύνολο των επιστημονικών ερευνών, και η ανάπτυξη των θεωριών κοινωνικού αποκλεισμού αυξάνεται, η σχετική μέτρηση της φτώχειας, που έρχεται περισσότερο σε αντιστοιχία με την ανισότητα, θέτει στο προσκήνιο το θέμα της συμμετοχής ενός ατόμου ή μιας ομάδας στις λειτουργίες της κοινωνίας στην οποία ζει.

Υπάρχουν όμως λόγοι για τους οποίους ο κοινωνικός αποκλεισμός έρχεται να συμπεριλάβει και την σχετική φτώχεια και να υπερσχύσει στις συζητήσεις και δεν είναι άλλοι από την βιομηχανική αναδιάρθρωση, και συνεπώς την αύξηση της επισφαλούς εργασίας, της ημι-απασχόλησης και της ανεργίας, την μετανάστευση και τις διάφορες αλλαγές στο θεσμό και τις αρχές της οικογένειας και των κοινωνικών δικτύων²³. Φυσικά το παραπάνω ισχύει σε διαφορετικό βαθμό και έκταση σε κάθε κράτος μέλος ανάλογα με την διάδοση του εκάστοτε φαινομένου.

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Ένωση, ως όριο σχετικής φτώχειας νοείται το 60% του διάμεσου συνολικού ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού²⁴. Υπολογίζεται ότι περίπου 32 εκατομμύρια άνθρωποι στην Ευρώπη ζουν σε κίνδυνο φτώχειας και υλικής αποστέρησης, ενώ ένα 9% από τους εργαζομένους λαμβάνει εισόδημα χαμηλότερο από το εθνικό όριο φτώχειας. Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό είναι ακόμα μεγαλύτερο με το 14% των εργαζομένων να κινδυνεύουν να βιώσουν τη φτώχεια. Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ανάπτυξη και κοινωνική απασχόληση, «Ευρώπη 2020», που έχει προγραμματιστεί από το 2010 έχει ως στόχο την μείωση όσων ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας στην Ευρώπη κατά 20.000.000 τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας. Η συλλογή των δεδομένων για ζητήματα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού γίνεται μέσω της ευρωπαϊκής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) και με το δείκτη AROPE²⁵ ορίζοντας το μερίδιο του πληθυσμού που είτε βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας, είτε σε κατάσταση

²² Townsend, P. (1979)

²³ Καββουνίδου, Τ. (1999), σελ.51

²⁴ <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/29306.pdf>

²⁵ Ακρωνύμιο: At Risk of Poverty or Social Exclusion

υλικής στέρησης, είτε ζει σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλής συχνότητας εργασία. Το παραπάνω αφορά την ένταση εργασίας των ενήλικων μελών ενός νοικοκυριού, η οποία όταν αποτελεί λιγότερο από το 20% του πλήρους εργασιακού δυναμικού της οικογενείας ανά έτος συνεπάγεται δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης. Αναλυτικά, παρουσιάζονται οι σταθερές που έχουν οριστεί ώστε να εντοπίζεται ο βαθμός αποστέρησης των ανθρώπων:

1. Αδυναμία πληρωμής ενοικίου, στεγαστικού δανείου ή λογαριασμών
2. Ελλιπές επίπεδο θέρμανσης
3. Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων δαπανών
4. Αδυναμία συχνής κατανάλωσης κρέατος ή πρωτεϊνών
5. Αδυναμία να κάνουν διακοπές
6. Αδυναμία αγοράς τηλεόρασης
7. Αδυναμία αγοράς πλυντηρίου
8. Αδυναμία αγοράς αυτοκινήτου
9. Αδυναμία αγοράς τηλεφώνου

Συνοπτικά, όσοι βιώνουν τρία από τα παραπάνω, βρίσκονται σε κατάσταση κινδύνου φτώχειας, ενώ όσοι βιώνουν τέσσερα ή περισσότερα ζουν σε συνθήκες ακραίας υλικής στέρησης²⁶. Ο συγκεκριμένος δείκτης κάνει επίσης διαχωρισμό μεταξύ αυτών που δεν κατέχουν ένα αγαθό επειδή δεν το επιθυμούν και μεταξύ αυτών που δεν έχουν τη δυνατότητα να το αποκτήσουν.

1.3 Κοινωνικός Αποκλεισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι στενά συνυφασμένος με τα δικαιώματα και την διεκδίκηση αυτών. Με ψήφισμα της γενικής συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών το 1948, υιοθετείται η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη των δεινών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Διακήρυξη αποτελείται από 30 άρθρα για τη διασφάλιση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών

²⁶ Κατσίκας, Δ., Καρακίτσιος, Α., Φιλίνης, Κ.Πετραλιάς, Α. (2014), σελ. 23-24

δικαιωμάτων των ανθρώπων²⁷.

Σημαντική είναι η εισφορά του T.H Marshall ο οποίος αποδίδει την εξέλιξη των δικαιωμάτων με μια γραμμική προσέγγιση. Κατά τη θεώρηση του τα ατομικά δικαιώματα θεμελιώθηκαν τον 18^ο αιώνα, τα πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και τα κοινωνικά τον 20^ο, με στόχο να αμβλυνθούν οι κοινωνικές ανισότητες. Ιδεατά ο Marshall οραματιζόταν μια κοινωνία όπου θα υπήρχε ισότητα ευκαιριών και αφετηρίας• στόχευε δηλαδή στην εξάλειψη των εμποδίων που προκύπτουν από την κοινωνική προέλευση και επί της ουσίας κληρονομούνται από γενιά σε γενιά, χωρίς όμως να υπονοεί ότι δεν θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις²⁸. Η ιδιότητα του πολίτη σήμανε την υποχρέωση του πολίτη απέναντι στο κράτος, αλλά και την υποχρέωση του κράτους προς τον πολίτη, και έτσι ενοποιητικά στόχευε στην επίτευξη της αίσθησης του ανήκειν. Με σημερινά δεδομένα η θεώρηση του Marshall πιθανόν χωλαίνει, και είναι απαραίτητος ο διαχωρισμός των εννοιών κοινωνικά δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη, εφόσον η σύνδεση αυτή προδιαθέτει τη σταδιακή απόκτηση δικαιωμάτων και άρα την προϋπόθεση κτήσης πολιτικών ώστε να επιτύχει κανείς τα κοινωνικά δικαιώματα. Τα κοινωνικά δικαιώματα συγχέονται με το να είναι κανείς πολίτης ενός κράτους. Στην πραγματικότητα όμως, οι άνθρωποι και ομάδες που χρειάζεται να ενταχθούν στην κοινωνία μπορεί να μην είναι πολίτες του κράτους στο οποίο ζουν. Χαρακτηριστικά, η αύξηση των προσφύγων και των μεταναστών, οι οποίοι στερούνται πολιτικών δικαιωμάτων, καθιστά σαφή την κατεύθυνση που πρέπει να ακολουθούν οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης που δεν είναι άλλη από τα ανθρώπινα δικαιώματα²⁹. Για το λόγο αυτό απαιτείται μια πιο σφαιρική θέαση και πλήρωση των δικαιωμάτων ώστε να μην μένει κανένας άνθρωπος στο μεταίχμιο.

1.4 Πρόσβαση στην Υγεία, την Εκπαίδευση, την Εργασία

Ο A.Sen εξέτασε τη σύνδεση των κοινωνικών δικαιωμάτων με την κοινωνική ανάπτυξη, υποστηρίζοντας ότι τα δικαιώματα διασφαλίζουν την ελευθερία των ανθρώπων, ενώ η

²⁷ Διεθνής Αμνηστία, <https://www.amnesty.gr/universal-declaration-of-human-rights>

²⁸ Marshall, T.H. & Bottomore, T. (1992) σελ.100

²⁹ Φερόνας, Α. (2019), σελ.59

ανάπτυξη τροφοδοτεί τις δυνατότητες τους. Εν άλλους λόγους, η βάση της θεωρίας των λειτουργιών και των δυνατοτήτων, για την ανάλυση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, είναι η συνάρτηση που υπάρχει στη σχέση μεταξύ των ελάχιστων δυνατοτήτων που έχει κάποιος με τις προοπτικές για υλική ευημερία³⁰. Ποιες είναι όμως οι ελάχιστες διασφαλισμένες δυνατότητες;

Σχετικά με την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, η Διακήρυξη της Alma-Ata (1978) προασπίζει την ισότιμη προστασία και προώθηση της υγείας όλων των ανθρώπων παγκοσμίως κρίνοντας απαράδεκτη την ύπαρξη ανισοτήτων σε αυτόν τον τομέα³¹. Βάσει στατιστικών, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τη βελτίωση του συνολικού επιπέδου υγείας και διαβίωσης, οι διαβαθμίσεις με εισοδηματικούς όρους είτε μεταξύ κρατών, είτε μεταξύ ανθρώπων ή ομάδων έχουν αυξηθεί. Για τα θέματα υγείας, εκτός από την έννοια της ανισότητας συναντάται και η έννοια της ανισοτιμίας, που αφορά σε άδικες και αθέμιτες καταστάσεις γύρω από τη φροντίδα υγείας και όχι απλά στην πρόσβαση ή μη. Το χάσμα μεταξύ υψηλότερων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων γίνεται διακριτό, όπως καταδεικνύουν αποτελεσμάτων έρευνας του 2004, όπου προκύπτει πως όσοι έχουν χαμηλότερα εισοδήματα τείνουν να επισκέπτονται συχνότερα γενικούς ιατρούς, ενώ όσοι έχουν υψηλά εισοδήματα επισκέπτονται κυρίως οδοντιάτρους και γιατρούς πιο συγκεκριμένων ειδικοτήτων συχνότερα από ότι μπορεί να δικαιολογήσουν οι ανάγκες τους³². Η κακή υγεία είναι συνέπεια του κακού τρόπου ζωής, που συνυφαίνεται στενά με την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό³³, και έτσι δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος από όπου οι αποκλεισμένοι είναι δύσκολο να βγουν χωρίς την ενίσχυση της κοινωνικής πολιτικής.

Η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί έναν από τους πρώτους πυλώνες κοινωνικοποίησης

³⁰ Sen, A. (1985), σελ.44

³¹ Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας,
https://www.who.int/publications/almaata_declaration_en.pdf

³² Ρετινιώτη, Α. & Μάντζιου, Ι. (2010), σελ.16

³³ Η διαβίωση σε συνθήκες φτώχειας συνδέεται με το χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής, τα υψηλότερα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας, με την εμφάνιση ψυχικών νοσημάτων, την τάση προς καταχρήσεις, την διαμονή σε περιοχές με βλαβερές για τον άνθρωπο περιβαλλοντικές συνθήκες και τις πιθανότητες μετάδοσης ασθενειών όπως το AIDS

του ανθρώπου και μπορεί να συμβάλει στην άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων και στην κοινωνική κινητικότητα. Ορισμένες έρευνες στην Ελλάδα όμως, καταδεικνύουν το γεγονός ότι η κοινωνική προέλευση δεν διαφέρει σημαντικά από την κατάληξη του ανθρώπου ως ενήλικα³⁴. Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί ότι η εκπαίδευση όχι μόνο δεν συμβάλει στην επίτευξη της κοινωνικής ισότητας αλλά και συντελεί στη διαίωση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η απουσία φοίτησης και η σχολική διαρροή, είναι καταστάσεις που συνηθίζονται από τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, πόσο μάλλον στην περίπτωση των κοριτσιών³⁵. Εκτός από τα αίτια μη φοίτησης που προκαλεί ο κοινωνικός αποκλεισμός, πολλές φορές τα θεσμικά όργανα αρνούνται να συμπράξουν. Αναλυτικότερα, ορισμένοι φορείς δεν δέχονται να εγγράψουν παιδιά συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στο σχολείο ή τους απαγορεύουν την πρόσβαση, πράγμα πολύ σύνηθες στην περίπτωση των Ρομά. Επιπρόσθετα συμβαίνει η παροχή εκπαίδευσης να μην επαρκεί και να μην συνυπολογίζονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων ομάδων, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτό να ακολουθήσουν σε όλα τα επίπεδα³⁶.

Όπως προκύπτει, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνεπάγεται χαμηλότερη μόρφωση και εν συνεχεία αδυναμία ανταγωνιστικότητας στην αγορά εργασίας και αύξηση πιθανοτήτων μακροχρόνιας ανεργίας ή επισφαλούς εργασίας σε δυσμενείς συνθήκες. Η επαγγελματική αποκατάσταση όχι μόνο καθιστά το άτομο παραγωγικό για την κοινωνία του αλλά σχετίζεται και με την προσωπική ολοκλήρωση. Η σύνδεση της ανεργίας με τον κοινωνικό αποκλεισμό, δεν οφείλεται στις οικονομικές συνέπειες του πρώτου φαινομένου αλλά κυριότερα στις ψυχολογικές και κοινωνικές. Όσοι βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας και δη για μεγάλο χρονικό διάστημα συνήθως νιώθουν ανεπαρκείς και δεν έχουν αυτοπεποίθηση³⁷. Αυτό το γεγονός ελλοχεύει νέους κοινωνικούς κινδύνους, όπως είναι η ανάληψη μιας θέσης άτυπης εργασίας, και άρα τη στέρηση κοινωνικής

³⁴ Τσομπάνογλου, Γ., Οικονόμου, Θ. (2005)

³⁵ Χαρακτηριστικά, τα κορίτσια επιτρέπεται να φοιτούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση μετά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα

³⁶ Ρετινιώτη, Α. & Μάντζιου, Ι. (2010), σελ.19-21

³⁷ Οικονόμου, Μ., Χαρίτση, Μ., Πέππου, Λ.Ε., Διέτη, Ε., Σουλιώτης, Κ. (2018), σελ.18

ασφάλισης και βελτίωσης ποιότητας ζωής³⁸.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα όλων των παραπάνω εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής, γίνεται αντιληπτό ότι οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας στην Ελλάδα δεν έχουν συμπεριλάβει τις πολυδιάστατες πλευρές των φαινομένων. Καθώς οι κοινωνικά αποκλεισμένοι ακολουθούν μια αλυσιδωτή πορεία απομάκρυνσης από τον κοινωνικό κορμό, χρειάζεται η σύμπραξη όλων των κοινωνικών φορέων και θεσμών, και η εξασφάλιση ικανών χρηματοδοτήσεων ώστε οι κατακερματισμένοι μηχανισμοί να καρποφορήσουν.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΡΟΜΑ

2.1 Ιστορία και Διάλεκτος

Για την αναζήτηση της αρχικής καταγωγής των Ρομά χρειάστηκε η συμβολή της συγκριτικής γλωσσολογίας, της ανθρωπολογίας, της ιστορίας και της εθνολογίας και μέχρι και σήμερα υπάρχουν ερωτηματικά γύρω από αυτήν. Οι ίδιοι οι Ρομά έχουν ιστορική μνήμη τριών ή τεσσάρων γενεών που περιορίζεται εξολοκλήρου στην προφορική παράδοση εξού και η αναζήτηση ιστορικών στοιχείων καθίσταται πολύ δύσκολη.

Συγκεκριμένα, με βάση τα πορίσματα της γλωσσολογίας, παρά τις 60 διαλέκτους ρομανί που ομιλούνται, η γλώσσα των Ρομά έρχεται σε ξεκάθαρη φωνητική αντιστοιχία με τα σανσκριτικά και άλλες γλώσσες της βορείου Ινδίας όπως τα χίντι, τα νεπάλι και τα παντζάμπι. Κατατάσσεται λοιπόν στις ινδοάριες γλώσσες και δει στις βορειονδικές. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι προσωπικές αντωνυμίες, οι βασικές ενέργειες και καταστάσεις και οι στοιχειώδεις ιδιότητες είναι σχεδόν όμοιες ανάμεσα στις γλώσσες αυτές³⁹. Ως εκ τούτου από τον 18ο αιώνα και έπειτα είναι κοινώς αποδεκτό ότι η καταγωγή των Ρομά είναι ινδική. Θεωρείται ότι κάποιοι Ρομά έφυγαν από την κεντρική Ινδία περί το 300 π.Χ. για να εγκατασταθούν στην βορειοδυτική, κοντά στην πεδιάδα του

³⁸ Στο ίδιο, σελ.24

³⁹ Fraser A. (1998), σελ.30

Σιντ. Οι τέσσερις εθνικές ομάδες είναι οι Ρομ, οι Μανούς, οι Σιντί και οι Ζιτάν και δεδομένου ότι ανήκαν στην χαμηλότερη κάστα ή μάλλον εκτός κάστας όσοι κατάφεραν να επιβιώσουν από τις επιδρομές κυρίως Αράβων από τον 4^ο έως τον 8^ο αιώνα μ.Χ. αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν. Με την κυριαρχία των Περσών πολλοί Ρομά μετακινήθηκαν προς την Περσία. Γεγονός είναι ότι στις ως τότε μετακινήσεις είχαν γίνει ήδη πολλοί μικτοί γάμοι και υπήρχε ανομοιογένεια στην κοινότητα των ταξιδευτών. Επόμενοι μακροχρόνιοι προορισμοί αποτέλεσαν η Συρία, η Αρμενία και η Αίγυπτος, προτού φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη και την Βυζαντινή Αυτοκρατορία τον 11ο αιώνα. Μετέπειτα μετακινήθηκαν προς την Ουγγαρία και τη Γερμανία, από όπου με επιστολές βασιλιάδων που προμηθεύονταν, συχνά υποκρινόμενοι τους προσκυνητές, τους επιτράπηκε να μετακινούνται ελεύθερα και έτσι κατάφεραν να διασκορπιστούν σε όλη την Ευρώπη. Αρχική εντύπωση των Ευρωπαίων ήταν ότι οι Ρομά κατάγονταν από την Αίγυπτο, εξού και η ονομασία γύφτος, gitan που έρχεται σε ηχητική ακολουθία με το Egyptian⁴⁰.

Οι μετέπειτα έννοιες αθίγγανος ή ατσιγγανος σημαίνουν ανέγγιχτος (από το ρήμα θιγγάνω που σημαίνει αγγίζω και το στερητικό α)⁴¹. Η πορεία των τσιγγάνων δεν ήταν εύκολη, καθώς συχνά χαρακτηρίστηκαν ως μάγοι ή αιρετικοί, κυνηγήθηκαν, κάρηκαν και θανατώθηκαν. Θεωρητικά οι σημαντικές μεταναστεύσεις των Ρομά ολοκληρώθηκαν τον 16ο αιώνα, όποτε και ξεκίνησαν οι μεγάλοι διωγμοί εναντίον τους με αποκορύφωμα τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Καθώς θεωρήθηκαν φυλετικά κατώτεροι περίπου 220.000 τσιγγάνοι εκτοπίστηκαν, βασανίστηκαν και σκοτώθηκαν από το Μεγάλο Γερμανικό Ράιχ. Έτσι οι Ρομά συνέχισαν τις μετακινήσεις τους προκειμένου να γλιτώσουν τους διωγμούς και να διεκδικήσουν καλύτερες ευκαιρίες. Λόγω της ιδιαίτερης κοινωνικής συμπεριφοράς τους οι Ρομά για περισσότερο από δέκα αιώνες δεν κατάφεραν να γίνουν απόλυτα αποδεκτοί και να αφομοιωθούν από το λαό που συγχρωτίζονται. Σήμερα λοιπόν μπορούμε να μιλάμε για τη μεγαλύτερη εθνική μειονότητα και για έναν πανευρωπαϊκό λαό⁴².

⁴⁰ Kenrick, D., (1997), σελ.13-38

⁴¹ Λυδάκη,Α. (2013), σελ.20

⁴² Έξαρχος, Γ.(2007), σελ. 40

Στα ευρωπαϊκά ρομανί rom, στα αρμενικά ρομανί lom, στα συριακά και πέρσικα ρομανί dom, όλοι οι χαρακτηρισμοί είναι ηχητικά αντίστοιχοι του ινδικού dom, του ανθρώπου χαμηλής κάστας ο οποίος ζει τραγουδώντας και παίζοντας μουσική. Με σχετική υποκειμενικότητα αυτοί θεωρούνται και πρόγονοι των σημερινών Ρομά⁴³. Σαφής είναι η σπουδαιότητα της προφορικής γλώσσας ρομανί και των διάφορων διαλέκτων της στην διατήρηση του πολιτισμού των Ρομά, καθώς χαράζει κοινωνικά σύνορα, επισφραγίζει την ταυτότητα τους, και τους παρέχει κοινωνική προστασία μέσω της δυνατότητας να καταλαβαίνουν τους μη τσιγγάνους χωρίς να γίνονται οι ίδιοι κατανοητοί. Πρώτα από όλα λοιπόν έχει κοινωνική σημασία που έγκειται όχι μόνο στο γεγονός ότι εξυπηρετεί τους ομιλητές της στην επικοινωνία, αλλά και στο γεγονός ότι αναλόγως της χρήσης και του χειρισμού της μπορεί κάποιος Ρομά να αναγνωριστεί ή να διαφοροποιηθεί από άλλους Ρομά και φυσικά από τους γκατζό, όπως αποκαλούνται οι μη ρομά. Δεν μπορείς να γνωρίζεις τη ρομανί αν δεν είσαι μέρος του κοινωνικού συνόλου⁴⁴. Η εξέλιξη των διαλέκτων αποτελεί το σημείο - τομή του παρελθόντος με το παρόν, καθώς συνδέει την κοινή ρίζα με τις διαφορετικές διαδρομές.

2.2 Ρομά στην Ευρώπη

Ρομά, τσιγγάνοι, αθίγγανοι, ταξιδευτές. Οι προσδιορισμοί είναι πολλοί για το λαό που επιβίωσε πάνω από δέκα αιώνες χωρίς πατρίδα, χωρίς ιστορία, χωρίς γραπτή γλώσσα αλλά με μια ιδιαίτερη κουλτούρα να τον συνοδεύει πάντα. Από το 1979 και έπειτα ο ΟΗΕ και άλλοι διεθνείς οργανισμοί αναγνωρίζουν την κοινότητα αυτή με το όνομα Ρομ, εν συνεχεία της επικυρωμένης απόφασης των ιδίων κατά το Πρώτο Παγκόσμιο Συνέδριο των Τσιγγάνων όλων των χωρών το 1971, στο Λονδίνο⁴⁵. Τότε επίσης κατοχυρώνεται η σημαία και η εθνική ημέρα Ρομ, που είναι στις 8 Απριλίου. Ρομ στην προφορική γλώσσα ρομανί, ή αλλιώς ρομανές σημαίνει άνδρας-σύζυγος, άνθρωπος, κύριος και τσιγγάνος και ο πληθυντικός της λέξης είναι Ρομά. Οι Ρομά ζουν σε πάνω από σαράντα χώρες ανά τον κόσμο και στο σύνολο τους υπολογίζονται περίπου 15.000.000, με περισσότερους από

⁴³ Fraser, A. (1997), σελ 30-31

⁴⁴ Λιεζούα, Ζ.Π. (1999), σελ.61

⁴⁵ Ντούσας, Δ. (1997), σελ.36

τους μισούς να διαμένουν στην Ευρώπη⁴⁶. Στην πλειοψηφία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, περίπου το 5%-8% του συνολικού πληθυσμού κάθε χώρας είναι Ρομά. Εξαιρέσεις στον κανόνα αποτελούν η Κύπρος, το Λουξεμβούργο, η Μάλτα, η Δανία και η Λιθουανία όπου το ποσοστό μειώνεται σε λιγότερο από 0,5%⁴⁷.

Οι Ρομά χωρίζονται σε φυλές. Οι φυλές αυτές δεν δείχνουν οπωσδήποτε βιολογική σχετικότητα αλλά μπορεί να διαχωρίζονται με βάση:

- Κοινή κοινωνική καταγωγή (π.χ. Νταλίπηδες είναι απόγονοι του Νταλίπη)
- Γεωγραφικά κριτήρια (π.χ. Σταμπουλία είναι όσοι ήρθαν στην Ελλάδα από την Κωνσταντινούπολη)
- Περιοχή ή έθνος (π.χ. Veneti είναι όσοι ζουν στην Βενετία)
- Επαγγελματικά κριτήρια (π.χ. Καζαντζία είναι οι χαλκωματάδες)
- Κάποια ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτηρίζαν μια ομάδα ατόμων (π.χ. Φιτσίρια από το τουρκικό *ficir* είναι οι έξυπνοι, οι αρχηγοί)⁴⁸

Η ονοματοδοσία αυτή δεν γίνεται με αυστηρότητα και πλήρη αντικειμενικότητα αλλά σημασία έχει αυτό που πρεσβεύει στο παρόν και όχι η αιτία σύστασης της. Με το πέρασμα του χρόνου είναι φυσικό πολλοί Ρομά να ανήκουν σε παραπάνω από μια φυλές. Στην Ελλάδα οι πολυπληθέστερες είναι οι Χαντούρια, Χωραχάγια, Μπατσόρια, Μεσκάρηδες, Δερμετζήδες, Σουβαλιώτες⁴⁹. Σημειωτέον το γεγονός ότι η πλειοψηφία των φυλών δεν αποδέχεται τον όρο «Γύφτος» τον οποίο και προσδίδουν σε άλλους, που θεωρούν υπεύθυνους για εγκληματικότητα (διακίνηση ναρκωτικών και κλεψιές) και υποδεέστερους από αυτούς⁵⁰.

2.3 Διαιώνιση του κοινωνικού αποκλεισμού

Σε επίπεδο πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενσωμάτωση των Ρομά, το

⁴⁶ Λυδάκη, Α. (2013), σελ.15

⁴⁷ Frazer, H. & Marlier, E. (2011), σελ. 4

⁴⁸ Λιεζούα, Ζ.Π (1999), σελ.68

⁴⁹ Ντούσας, Δ. (1997), σελ.82-85

⁵⁰ Ρήγα, Α. & Δαιμονάκου, Σ. (2002), σελ.258

κυριότερο κώλυμα είναι η έλλειψη και ανεπάρκεια στοιχείων γύρω από αυτή την πληθυσμιακή ομάδα. Τα ελλιπή δεδομένα καθιστούν τη χάραξη πολιτικών δυσκολότερη και την παρακολούθηση της αποτελεσματικότητας τους σχεδόν αδύνατη. Επιπρόσθετα η ανεπαρκής πληροφόρηση για την μεγάλη αυτή μειονότητα, αποτελεί ελαφρυντικό παράγοντα για την απραξία των κοινωνικών μηχανισμών, από τους οποίους οι Ρομά κατά κύριο λόγο αποκλείονται. Και παρότι η καθιέρωση του όρου-ομπρέλα «Ρομά» συμπεριλαμβάνει όλες τις διαφορετικές φυλές σε θεωρητικό πλαίσιο, ενέχει κινδύνους, από άποψη πολιτικής, εφόσον συγκαλύπτεται η ετερογένεια και ετερομορφία αυτών, γεγονός που προκαλεί θέματα ανασφάλειας στους Ρομά που φοβούνται για την πολιτισμική διάβρωση της ιδιαίτερης κουλτούρας τους. Το θέμα αυτό χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς σύμφωνα με έρευνες οι Ρομά νιώθουν πως είναι περισσότερο αποκλεισμένοι από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα.

Παρά την κατεύθυνση των στρατηγικών για την ένταξη των Ρομά, στις διατάξεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα δικαιώματα δεν γινόταν καμία νύξη για την περιθωριοποίηση τους και την αθιγγανοφοβία μέχρι πρόσφατα, όπως αντίθετα συμβαίνει εδώ και δεκαετίες στις αντίστοιχες περιπτώσεις της ισλαμοφοβίας και του αντισημιτισμού⁵¹. Η στερεοτυπική εικόνα του Τσιγγάνου συνεχίζει να προβάλλεται ευρέως από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ο ρατσισμός από πλευράς ευρύτερης κοινότητας παραμένει σταθερός, σε διαφορετικό βαθμό ανά χώρα, διατηρώντας και τις κοινωνικές ανισότητες⁵². Το 80% των καταγεγραμμένων Ρομά στα εννέα κράτη μέλη με την μεγαλύτερη πυκνότητα ρόμικου πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης φαίνεται να διαβιών κάτω από το όριο της φτώχειας. Συνοψίζονται ορισμένες δράσεις που έχει λάβει η Ευρωπαϊκή Ένωση την τελευταία δεκαετία για την ενσωμάτωση των Ρομά και μετατοπίζουν τις κατακερματισμένες στρατηγικές προς μια πιο συμπεριληπτική πολιτική:

- Το 2011, προτείνεται η σύνταξη εθνικών στρατηγικών από κάθε κράτος μέλος για την ένταξη των Ρομά, ως το 2020, με κύριους στόχους την διευκόλυνση της

⁵¹ Central European University, <https://events.ceu.edu/2016-06-20/antiGypsyism-beyond-social-inclusion>

⁵² Frazer, H. & Marlier, E. (2011), σελ. 36-37

- πρόσβασης των Ρομά στην εκπαίδευση, την απασχόληση, τις υπηρεσίες υγείας, τη στέγαση και την κοινωνική τους ένταξη, μέσω της αποδοχής και της ίσης αντιμετώπισης.
- Το 2013, συστήνεται συμβούλιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων και της φτώχειας
 - Από το 2016 και μετά θεσπίζεται η ετήσια υποχρέωση κάθε κράτους μέλους να συντάσσει εκθέσεις σχετικά με τις δράσεις τους και την αποτελεσματικότητά τους
 - Ψήφισμα του 2017 για την καταπολέμηση της αθιγανοφοβίας. Το ψήφισμα αφορούσε πτυχές της ένταξης των Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση οι οποίες άπτονται των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Παράλληλα η
 - Κάλесμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να υποβάλει νέα πρόταση για την ενσωμάτωση των Ρομά μετά το πέρας του 2020.⁵³

Τα αποτελέσματα των παραπάνω διατάξεων και ψηφισμάτων δεν φαίνεται να έφεραν δραστικές αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης και ένταξης των Ρομά, ούτε στην οικονομική τους κατάσταση με πληθώρα ερευνητών να καταγγέλλουν την απραξία των κρατών μελών και να υπογραμμίζουν την ανάγκη δεσμευτικότερων και αποφασιστικότερων πολιτικών με συγκεκριμένους και υλοποιήσιμους στόχους. Οι στόχοι αυτοί διευκρινίζονται και στο πλάνο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που ως το 2028 φιλοδοξεί στην ανεξαρτητοποίηση των Ρομά από τα οικονομικά επιδόματα, μέσω της υπερίσχυσης της εκπαίδευσης και της εργασίας. Αναλυτικότερα, για την προσβασιμότητα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, προβλέπεται να παρέχεται σχολικός εξοπλισμός και υποτροφίες στα παιδιά Ρομά. Σε σχέση με την αγορά εργασίας, τα κράτη μέλη καλούνται να διαμεσολαθήσουν στην ανεύρεση κυρίως για τους νεότερους και να θέσουν ποσοστώσεις στους εργοδότες για πρόσληψη προσωπικού που προέρχεται από τη Ρομά κοινότητα. Φυσικά πρέπει να συγκροτηθούν και οργανισμοί που θα επιβλέπουν αυστηρά την υλοποίηση των πρότερων.⁵⁴ Με τη σύνοδο ολομέλειας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις 17 Σεπτεμβρίου 2020, ψηφίζεται τελικά η ανάληψη δράσεων για την

⁵³ European Parliament, <https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20200602IPR80317/ensomatosi-ton-roma-o-ratsismos-suntirei-tis-anisotites>

⁵⁴ Ομάδα Pall Project, http://www.ipso.gr/images/PDF/koinotiki-prolipse-gia-roma-2017/Short_Community%20Prevention%20Policy_PAL_greek.pdf

αποτελεσματική πάταξη της αθιγγανοφοβίας, ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην άμβλυνση των ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά⁵⁵.

ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1 Ιστορική αναδρομή

Στην Ελλάδα συναντάμε πρώτη φορά ρομά τον 14ο αιώνα στην Κρήτη, τη Μεθώνη και την Κέρκυρα, όπου μάλιστα δημιουργούν το δικό τους φέουδο, ονόματι Feudo Acinganorum. Το 80% όμως των τσιγγάνων που ζουν σήμερα στην Ελλάδα ήρθαν λίγο πριν και μετά από τη Μικρασιατική καταστροφή, με πολλούς να μένουν πίσω. Το δεδομένο αυτό καταδεικνύει άμεσα τη σημασία της θρησκευτικής ταυτότητας των Ρομά καθώς η ολότητα όσων μετανάστευσαν στην Ελλάδα ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι με έντονο το αίσθημα της τότε παγιωμένης εθνικής συνείδησης, και πολλοί από αυτούς με ελληνικά ονόματα⁵⁶. Παρόλα αυτά ενώ όλοι οι υπόλοιποι πρόσφυγες που πέρασαν από τα παράλια της Μικράς Ασίας καταγράφηκαν ως έλληνες πρόσφυγες, οι τσιγγάνοι καταγράφηκαν ως αθιγγανικής καταγωγής και ακαθορίστου υπηκοότητας⁵⁷. Ελλείπει υπηκοότητας λοιπόν η μόνη ιδιότητα των ρομά ήταν η ανθρώπινη, και επομένως δεν είχαν κανένα δικαίωμα ούτε πολιτικό, ούτε στην ιδιοκτησία, γεγονός που πιθανόν συνέβαλε στην καθιέρωση της μετέπειτα νομαδικότητας του λαού τους. Το ελληνικό κράτος για πολλές γενιές, παραβλέποντας τον κώδικα ελληνικής ιθαγένειας απέφυγε να δώσει την υπηκοότητα στα τέκνα όσων Ρομά γεννιόντουσαν στην Ελλάδα. Μετά από διάφορα ημίμετρα όμως, τα δύο διατάγματα του υπουργείου εσωτερικών και διοικητικής ανασυγκρότησης της διεύθυνσης ιθαγένειας, το 1978 και το 1979 κατάφεραν να προσδώσουν στην πλειοψηφία των Ρομά την ιδιότητα του έλληνα πολίτη. Πάντως παρόλο που στην Ελλάδα δεν έγιναν διωγμοί ή θανατώσεις τσιγγάνων, οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν χαρακτηρίζονταν από συγκαταβατικότητα και όχι από πραγματική προσπάθεια εξάλειψης του κοινωνικού αποκλεισμού, πράγμα που συνεχίζει ως και

⁵⁵ <https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20200910IPR86837/entaxi-ton-roma-drasi-kata-tou-koinonikou-apokleismou-kai-tis-athigganofovias>

⁵⁶ Βαξεβάνογλου, Α. (2001), σελ. 21-33

⁵⁷ Ράντης Μ. (2014) Ρομά-ιστορικές διαδρομές και σημερινές αναζητήσεις, σελ.110

σήμερα να κρατά τους Ρομά στο περιθώριο⁵⁸.

Οι Ρομά είναι αποκλεισμένοι από την ελληνική κοινότητα για δύο κυρίως λόγους, την φυλετική ιδέα, που δεν έχει μόνο βιολογικές συνιστώσες και το κοινωνικό στάτους που θεωρείται υποδεέστερο και ταυτίζεται με την φυσική ιδιότητα του λαού αυτού. Ενδιαφέρον όμως βρίσκεται στη παρουσίαση του στερεοτύπου των Ρομά στο ελληνικό αφήγημα καθώς πολλοί ερευνητές έχουν προσπαθήσει να αποκαταστήσουν το κύρος τους. Αρχικά ο Φαλτάιτς (1891- 1944) ήθελε τους Ρομά να είναι γηγενείς Έλληνες, δουλευταράδες, με κουλτούρα στενά συνυφασμένη με τη μουσική. Για τον Φαλτάιτς οι ρομά συνδημιούργησαν τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό και αποτέλεσαν βασικούς διασώστες του. Κατά τον Γιαννακόπουλο από την άλλη οι Ρομά είναι δυναμικοί επαναστάτες που παρά τα δικαιώματα και τα αγαθά που στερούνται δεν αφήνουν να αφομοιωθούν πολιτισμικά. Ένας ακόμα υπερασπιστής τους στο ελληνικό αφήγημα ήταν ο Κώστας Μπίρης (1899-1980) που εξυμνούσε την ανεμελιά και ελευθεριότητα του τρόπου ζωής τους⁵⁹.

Ανεξαρτήτως των διαφόρων αφηγήσεων είναι γεγονός ότι οι Ρομά συνέβαλαν σημαντικά στην ελληνική αντίσταση, ήδη από το 1821, αλλά ιδιαίτερα την περίοδο του μεσοπολέμου που αποτέλεσαν τεχνολογικό δυναμικό και προμηθευτές εξοπλισμού, καθώς δούλεψαν και σαν εργάτες γης. Οι Ρομά ήταν σιδηρουργοί και έφτιαχναν τα περισσότερα από τα όπλα αλλά και καθημερινά εργαλεία και μετά τις πολεμικές αναταραχές διατέλεσαν σημαντικό ρόλο στην διακίνηση προϊόντων κλωστουφαντουργίας, συμβάλλοντας και στην αποτροπή του ολιγοπωλίου και μονοπωλίου⁶⁰. Άλλοι από αυτούς ήταν καλαθοποιοί, γανωματήδες, χαλκοτέχνες και καρεκλοποιοί που όμως λόγω της γενικότερης εκβιομηχάνισης στερήθηκαν τα επαγγέλματα τους και αναγκάστηκαν να στραφούν σε άλλους κλάδους. Σε συνδυασμό με την αργοπορημένη αστικοποίηση οι ρομά έμειναν πάλι στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας.

⁵⁸ Λυδάκη, Α. (2013), σελ. 40

⁵⁹ Τρουμπέτα, Σ. (2008), Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος, σελ.94-98

⁶⁰ Ράντης, Μ. (2014), Ρομά. Ιστορικές διαδρομές και σημερινές αναζητήσεις, σελ. 112

3.2 Το θεσμικό πλαίσιο για την ενσωμάτωση των Ρομά στην ελληνική πραγματικότητα

Έως το 1950 οι Ρομά ζούσαν στην Ελλάδα υπό το καθεστώς των Αλλοδαπών και αντιμετωπιζόνταν ως ανιθαγενείς, είχαν δελτίο ταυτότητας του τμήματος Αλλοδαπών και έχριζε ανανέωσης ανά διετία. Το Ν.Δ. 3370/1955 ανέπτυξε το θεσμικό πλαίσιο ώστε να αναγνωριστούν ως πολίτες, οι οποίοι δυνάμει φέρουν θεσμικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Ο Ν. 481/1968 δίνει τη δυνατότητα αναδρομικής ισχύος για την κτήση της Ελληνικής Ιθαγένειας σε όσους γεννήθηκαν πριν την έναρξη της ισχύος του Κώδικα. Ωστόσο, αυτή η ενέργεια δεν απέβη ιδιαίτερα αποτελεσματική, για αυτό τον λόγο δημιουργήθηκαν δύο διατάξεις σχετικά με την απόκτηση της ιθαγένειας για την κοινότητα των Ρομά:

- i) 69468/212/20.10.1978 «Τακτοποίηση από απόψεως ιθαγένειας των διαβιούντων στην χώρα μας Αθιγγάνων»
- ii) 16701/51/12.03.1979 «Περί της εγγραφής των αδήλωτων Αθιγγάνων».

Ωστόσο, δεν υπήρξε ριζική λύση στο πρόβλημα. Στα μισά της δεκαετίας του 1990 γίνεται η πρώτη συγκροτημένη απόπειρα δημιουργίας ενός ενιαία πλαισίου που θα προωθούσε την κοινωνική ενσωμάτωση των Ρομά, οπότεν εντοπίζεται μία έντονη κινητικότητα για την ανάληψη πρωτοβουλιών και τον σχεδιασμό κατάλληλων μακροχρόνιων βιώσιμων πολιτικών. Την ίδια χρονική περίοδο συγκροτήθηκε και η κοινότητα των πολιτών, που παρείχε στήριξη στους Ρομά, κυρίως μέσω των ΜΚΟ.

Το 1995 δημιουργήθηκε το Πανελλαδικό Διαδημοτικό Δίκτυο για την Υποστήριξη των Ελλήνων Τσιγγάνων – Δίκτυο Ρομ, που απαρτιζόταν από όλους τους δήμους που υπήρχε έντονη παρουσία Ρομά. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε η ένωση των επιμέρους Συλλόγων Ρομά στην Πανελλαδική Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων Ρομά (Π.Ο.Σ.Ε.Ρ). Την επόμενη χρονιά, οργανώθηκε το «Εθνικό Πολιτικό Σχέδιο για Έλληνες Τσιγγάνους», το πρώτο πλαίσιο εθνικής πολιτικής υπέρ των Ελλήνων Τσιγγάνων και συστάθηκε το «Συμβούλιο Πολιτικής Για Τους Έλληνες Τσιγγάνους». Επιπλέον, οι Νομαρχιακές Επιτροπές Λαϊκής Επιμόρφωσης (Ν.Ε.Λ.Ε.), έκαναν την πρώτη καταγραφή και ανάδειξη των προβλημάτων των Ρομά. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 2000 οργανώθηκε η

«Διυπουργική Συντονιστική Επιτροπή», που ήταν υπεύθυνη για τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την παρακολούθηση των Εθνικών Πολιτικών σχετικά με των Ρομά, και το 2001 η ΟΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΑ, μια αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, μια πρωτοβουλία για την Κοινωνική Κατοικία και Υποστήριξη της Κοινωνικές Ένταξης των Τσιγγάνων Πολιτών .

Το Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης (ΟΠΔ) για την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων τέθηκε σε εφαρμογή το 2001-2008 και αποτέλεσε τη συνέχεια του Εθνικού Πλαισίου του 1996, εισηχθη στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την ένταξη των Ρομά και σκόπευε στην εφαρμογή μίας εθνικής πολιτικής μέσω της υλοποίησης παρεμβάσεων που στόχο θα είχαν στην εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής δικαιοσύνης και κοινωνικής ένταξης των Ελλήνων Ρομά στην Ελληνική κοινωνία. Επικεντρώθηκε στην εφαρμογή της στεγαστικής πολιτικής, ώστε να προωθηθεί η κοινωνική ένταξη σε όλους τους τομείς (κατάρτιση, εκπαίδευση, εργασία, υγεία) ως επακόλουθο. Το 2007-2008 στη «Μελέτη για την Καταγραφή της Υφιστάμενης Κατάστασης των Ρομά στην Ελλάδα, Απολογισμός Δράσεων και Εκπόνηση Σχεδίου Δράσης για την 4η Προγραμματιστική Περίοδο», έγινε μια απόπειρα αποτίμησης των προηγούμενων εθνικών δράσεων και μία διερεύνηση και καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης, όπου και καταγράφηκαν 150.000 Ρομά στην Ελλάδα. Την ίδια χρονική περίοδο, ενσωματώθηκαν οι κοινοτικές οδηγίες στο corpus του ελληνικού δικαίου. Ο Ν. 3304/2005, ΦΕΚ 16/Α αφορούσε την «αρχή της ίσης μεταχείρισης, ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού» και μέσω θετικών δράσεων κοινωνικής ενσωμάτωσης επιδιωκόταν η μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού και των διακρίσεων⁶¹.

Το 2007-2013 στο πλαίσιο της «Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας Ελλάδας Βουλγαρίας», δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή σε θέματα υγείας, στην επιμόρφωση σε θέματα υγιεινής γύρω από την προστασία και την πρόληψη, ευαισθητοποίηση των εργαζομένων στο Δημόσιο Σύστημα Υγείας, στην αναγνώριση των γυναικών και των παιδιών ως τις

⁶¹ Εθνική Στρατηγική για την ένταξη των Ρομά στο http://www.esfhellas.gr/elibrary/stratigiki_roma_el.pdf

πιο ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, στην επίτευξη στόχων με μακροπρόθεσμο αντίκρισμα και στην καταπολέμηση των προκαταλήψεων, στην επίτευξη κοινωνικής ειρήνης και στη δημιουργία ενός αισθήματος ασφάλειας.

Η Ελληνική Πολιτεία στην απόπειρα της να προωθήσει την ομαλή κοινωνική ένταξη των Ρομά προέβη σε σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων, οι οποίες προωθούσαν ζητήματα εγκατάστασης, χρηματοδότησης, κοινωνικής ένταξης, πρόσβαση σε συστήματα υγείας. Ενδεικτικά αναφέρονται κάποιες ενέργειες της Ελληνικής Πολιτείας: Η Κοινή Υπουργική Απόφαση του 2002 (ΦΕΚ 1295/Β'/04.10.2002) σκόπευε στην προάσπιση και προαγωγή της Υγείας και την κοινωνική ένταξη των Τσιγγάνων κι έθεσε τα θεμέλια για τη λειτουργία Ιατροκοινωνικών Κέντρων για Ρομά, τα οποία κατέγραφαν τις ανάγκες της ομάδας στόχου, τα κοινωνικά και υγειονομικά προβλήματα, ενημέρωνε για θέματα υγείας και προωθούσε την πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες. Η Κοινή Υπουργική Απόφαση Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης & Αποκέντρωσης, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας & Δημοσίων Έργων, Υγείας, Πρόνοιας (ΦΕΚ 973/Β'/ 15-7-2003), με την οποία προωθούνταν η μόνιμη εγκατάσταση των πλανόδιων. Η 13576/31.03.2003 (ΦΕΚ 396/Β) Κοινή Υπουργική Απόφαση, με στόχο την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος των Ελλήνων Ρομά, συνιστούσε τη χορήγηση στεγαστικών δανείων με ευνοϊκούς όρους σε Έλληνες Τσιγγάνους, που διέμεναν σε σκηνές ή παράγκες, παραπήγματα και που δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις μόνιμης κατοικίας.

Ειδική μνεία υπάρχει στο ζήτημα της εκπαίδευσης των Ρομά στην ελληνική νομοθεσία. Χρειάστηκαν σειρά νομοθετικών πρωτοβουλιών και εγκυκλίων ώστε να αντιμετωπιστεί ο αναλφαβητισμός των ενηλίκων και η σχολική διαρροή των παιδιών Ρομά, δεδομένου ότι διακρίνεται κάποια προβληματική σχέση των Ρομά γονέων με το εκπαιδευτικό σύστημα, κάτι που καθιστά την φοίτηση των παιδιών τους ασταθή και άλλοτε ανύπαρκτη. Υπήρξαν διάφορες προσπάθειες ώστε να αντιμετωπιστεί ο αναλφαβητισμός των ενηλίκων Ρομά, μέσα από διάφορα προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων που (1996-98, 1998-2000, 2005-2007), όσο και σε επίπεδο απλών προγραμμάτων Δια Βίου Μάθησης. Παράλληλα, η προσπάθεια αντιμετώπισης της σχολικής διαρροής, έγινε μέσα από συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα («Εκπαίδευση των παιδιών της

μουσουλμανικής μειονότητας», «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά»), αλλά και από την ίδρυση τάξεων υποδοχής που απευθύνονταν και σε Ρομά μαθητές. Παρατίθεται η σχετική νομοθεσία και οι ρυθμίσεις σχετικά με την εκπαίδευση παιδιών Ρομά:

1. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (4.4.1987) – Η εκπαίδευση των παιδιών των Τσιγγάνων
2. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (16.9.1992) - Αλφαριθμητισμός Τσιγγανοπαίδων
3. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (22.8.1995) - Εγγραφή και φοίτηση Τσιγγανοπαίδων στο νηπιαγωγείο και στο δημοτικό σχολείο
4. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (22.8.1995) - Απόκτηση τίτλου σπουδών δημοτικού σχολείου από όσους συμπλήρωσαν το όριο ηλικίας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης
5. Νόμος 2413/96 (14.6.1996) - Σχολεία Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης
6. Υπουργική Απόφαση Φ 4/155/Γ 1/1257/11.9.1996 - Καθιέρωση κάρτας φοίτησης Τσιγγανοπαίδων
7. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (1.9.1999) - Φοίτηση Τσιγγανοπαίδων
8. Υπουργική Απόφαση (Φ 10 / 20 / Γ 1 / 7.9.1999) - Ίδρυση και λειτουργία Τάξεων Υποδοχής και Φροντιστηριακών Τμημάτων
9. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ(6.3.2000) «Όριο ηλικίας για φοίτηση μαθητών στο δημοτικό σχολείο»
10. Εγκύκλιος του Υπουργείου Εθν. Οικονομίας & Οικονομικών (8.7.2002)- Εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπ/σης και χαμηλά εισοδήματα
11. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (17.9.2003) Εφαρμογή προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο»
12. Έγγραφο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (5.9.2006) - Εφαρμογή προγράμματος «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο»
13. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (10.9.2008) - Εγγραφή και φοίτηση Ρομά
14. Εγκύκλιος της Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. του ΥΠΕΠΘ (3.10.2008) - Προγράμματα για

την ενεργό ένταξη Παλιννοστούτων, Αλλοδαπών και Ρομά μαθητών στο εκπαιδευτικό μας σύστημα

15. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. ΥΠΔΒΜΘ αρ. 102679/Γ1/20-8-2010 - Εγγραφή και σχολική παρακολούθηση των παιδιών Ρομά 2010-2011

16. Εγκύκλιος Περιφερειακής Δ/νσης Π.Ε. & Δ.Ε. Κεντρικής Μακεδονίας αρ. 12061/1-10-2010 - Αναφορά για εκπαιδευτικό αποκλεισμό παιδιών Ρομά

17. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. ΥΠΔΒΜΘ αρ. 123316/Γ1/4-10-2010 - Εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα

18. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. ΥΠΔΒΜΘ αρ. 132975/Γ1/21-10-2010 - Τήρηση των διατάξεων σχετικά με την εγγραφή και σχολική παρακολούθηση των παιδιών Ρομά

19. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. ΥΠΔΒΜΘ αρ. 39563/Γ1/31-3-2011 (8^η Απριλίου 2011) Παγκόσμια Ημέρα των Ρομά - εκστρατεία DOSTA στην Ελλάδα

20. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. ΥΠΔΒΜΘ αρ. 18357/Γ1/21-2-2012 - Πρόγραμμα «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά, Δράση 5 ψυχοκοινωνική στήριξη»

21. Εγκύκλιος Δ/νσης Σπουδών Π.Ε. ΥΠΔΒΜΘ αρ. 29346/Γ1/19-3-2012 - Υλοποίηση Υποδράσης 2.3. «Διεύρυνση δραστηριοτήτων εντός και εκτός σχολικής μονάδας» στα σχολεία από το Πρόγραμμα «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στις Περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής & Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης» του Α.Π.Θ.

22. Υπουργική απόφαση, αρ. 2/46354/0026/20.7.2012 (Φ.Ε.Κ. 2204 τ.Β΄/26-7- 2012) - Καθορισμός διαδικασίας και δικαιολογητικών για την πληρωμή της εισοδηματικής ενίσχυσης οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα.

Όσον αφορά την Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά που ισχύει μέχρι και σήμερα (2012-2020), έχοντας μελετήσει και λαμβάνοντας υπόψη τις ελλείψεις της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου, στοχεύει στη συστηματική και αποδοτικότερη καταγραφή και απεικόνιση της υφιστάμενης κατάστασης, την επανεξέταση και τροποποίηση των προτεραιοτήτων, που θα δημιουργηθούν από αυτή τη καταγραφή και τη συγκρότηση ενός διοικητικού μηχανισμού, ικανού να διαχειρίζεται ολοκληρωτικά την Εθνική Στρατηγική. Ακολουθεί δηλαδή τις υποδείξεις των κατευθύνσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Το 2016, ιδρύθηκε η Ειδική Γραμματεία

Κοινωνικής Ένταξης Ρομά, η οποία σύμφωνα με το ν. 4430/16 (άρθρ. 42, παρ. 2) έχει ως κύριο έργο:

i. Να διαμορφωθούν κατευθυντήριες γραμμές για κάθε τομέα πολιτικής που σχετίζεται με την κοινωνική ένταξη των Ρομά και την εισήγηση των ως άνω πολιτικών προς τον Υπουργό Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, αρμόδιο για θέματα Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

ii. Να διασφαλιστεί η άρρηκτη συνεργασία με τα συναρμόδια Υπουργεία, φορείς σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο και με ιδιωτικούς φορείς για το σχεδιασμό και την υλοποίηση των παρεμβάσεων για ζητήματα των Ρομά και για το συντονισμό και τη διατομεακή παρακολούθηση των πολιτικών για τους Ρομά, όπως πρόσβασης στην εκπαίδευση, στην απασχόληση, στην υγειονομική περίθαλψη και στη στέγαση.

iii. Να συσταθεί και να αναπτυχτεί γεωπληροφοριακό σύστημα ώστε να τεκμηριώνονται, παρακολουθούνται και αξιολογούνται οι σχετικές πολιτικές και παράλληλα να χαρτογραφούνται τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού Ρομά, που διαβιεί σε καταυλισμούς και οικισμούς αποκομμένους από το γενικότερο αστικό ιστό.

iv. Να παρέχεται συμβουλευτικής και τεχνικής υποστήριξης προς τους εμπλεκόμενους φορείς για το σχεδιασμό και την αξιολόγηση των σχετικών με θέματα Ρομά παρεμβάσεων και τη διενέργεια ημερίδων και εκδηλώσεων προς τούτο.

v. Να διενεργούνται έρευνες πεδίου και μελέτες των συνθηκών διαβίωσης της ως άνω ευάλωτης κοινωνικής ομάδας και των προβλημάτων αναφορικά με θέματα στέγης, εκπαίδευσης, υγείας και εργασίας.

vi. Να αναζητηθούν και να ληφθούν από οποιονδήποτε δημόσιο ή ιδιωτικό φορέα, που ασχολείται με θέματα των Ρομά, κάθε πληροφορία ή στοιχείο απαραίτητο για τη διαμόρφωση εθνικής πολιτικής για την συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

3.3 Εκπαίδευση

Για τους Ρομά, η εκπαίδευση αποτελεί έναν θεσμό ξένο, η γραφή και η ανάγνωση είναι άγνωστες, καθώς κατά μεγάλο ποσοστό οι ρομά είναι αναλφάβητοι⁶². Τα φαινόμενα διακοπής της υποχρεωτικής φοίτησης και της μη τακτικής παρακολούθησης, ή και

⁶² Λυδάκη, Α. (1998) σελ.105

καθόλου αποτελούν βασικές παραμέτρους της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού που βρίσκονται αντιμέτωποι, πράγμα που ενέχει και την μετέπειτα δυσκολία επαγγελματικής αποκατάστασης και πιθανόν κακή ποιότητα ζωής. Πηγή διαπαιδαγώγησης και γνώσης αποτελεί η οικογένεια και η κοινότητα. Πολλές φορές θεωρείται ότι το σχολείο είναι χαμένη υπόθεση, καθώς η οικογένεια μαθαίνει στο παιδί, πράγματα που θα το βοηθήσουν να επιβιώσει, δηλαδή την εργασία. Για τους Ρομά το σχολείο αποτελεί τροχοπέδη καθώς δεν τα προετοιμάζει για τη δουλειά και τα απομακρύνουν πολλές ώρες από την οικογένεια τους, γεγονός που στερεί την εκπαίδευση του παιδιού από το οικείο του περιβάλλον.

Για τη κοινότητα των Ρομά το σχολείο αποτελεί έναν αφομοιωτικό παράγοντα, που προωθεί αξίες αντίθετες από τις δικές τους και αποτελεί ένα είδος συμπληρωματικής εκπαίδευσης για αυτούς. Ωστόσο, ακόμη και Ρομά που έχουν φοιτήσει στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, λόγω στερεότυπων και προκαταλήψεων μένουν άνεργοι και αναγκάζονται να στραφούν προς το παραδοσιακό γυρολογικό εμπόριο. Στη παραδοσιακή τσιγγάνικη κοινότητα οι παππούδες, οι γονείς και τα μεγαλύτερα αδέρφια έχουν ηγετικό ρόλο στην εκπαίδευση των μικρότερων παιδιών. Το σχολείο φέρει χρησιμότητας όσον αφορά θέματα αριθμητικής, γνώσης γραφής και ανάγνωσης. Μεγάλη σύγκρουση αξιών υφίστανται και τα παιδιά Ρομά που εγγράφονται στο σχολείο. Οι παραδοσιακοί τσιγγάνικοι τρόποι διαπαιδαγώγησης που μαθαίνουν κατά τα πρώτα χρόνια της κοινωνικοποίησής τους απέχουν από τη σύγχρονη κοινωνικοποίηση του δυτικού κόσμου⁶³. Το σχολείο απορρίπτει την εμφάνιση, τη γλώσσα και τη κουλτούρα των Ρομά και αρκετές φορές προσβάλλει τα ήθη και τα έθιμά τους. Μάλιστα, αυτοί οι λόγοι είναι αρκετοί ώστε να διακόπτουν την φοίτησή τους από το σχολείο. Η ανάγκη για μία διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι κάτι παραπάνω από αναγκαία πλέον.

Η μέριμνα της πολιτείας για την εκπαίδευση των Ρομά εγκαινιάζεται τη δεκαετία του '80 και αφορούσε κυρίως του ενήλικες Ρομά. Αρμόδιος φορέας ήταν η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΓΓΛΕ), η οποία συστηνόταν σε κατά τόπους Νομαρχιακές

⁶³ Κάτσικας Χ. –Πολίτου, Ε. (1999) , σελ. 80-87

Επιτροπές Λαϊκής Επιμόρφωσης⁶⁴. Στόχος της ήταν να αναπτύξει μία συστηματική και διαχρονική παρέμβαση των Τσιγγάνων στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Το πειραματικό στάδιο της επιμόρφωσης ενηλίκων ξεκίνησε από την Αγία Βαρβάρα και τη Κάτω Αχαΐα το 1984 και τον επόμενο χρόνο σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας που υπάρχει κοινότητα Τσιγγάνων. Εκτός από την εκπαίδευσή τους, το εξελιγμένο πρόγραμμα εμπλουτίστηκε με αγωγή υγείας, συμβουλευτική γονέων και ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων. Στη συνέχεια, το πρόγραμμα επαναπροσδιορίστηκε και κατέληξε στους κάτωθι άξονες :

- Επιμόρφωση ενηλίκων – εκπαίδευση παιδιών Τσιγγάνων, με την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού στους ενήλικες και την ομαλή ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα
- Επιμόρφωση εκπαιδευτών και επαγγελματιών που έρχονται σε επαφές με Ρομά με σκοπό την ευαισθητοποίησή τους
- Ευαισθητοποίηση Τσιγγάνων και μη Τσιγγάνων με σκοπό την εξάλειψη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων

Το 1996 έρχεται ο Νόμος 2413, ο οποίος ρυθμίζει τη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Ο νόμος αυτός προσπαθεί να λύσει τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί από την παρουσία μεταναστών, μειονοτήτων και Ρομά εντός του σχολικού πλαισίου, διαχωρίζοντάς τα σε ειδικά σχολεία, τα οποία ονομάζονται σχολεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και σε αυτά εφαρμόζονται ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα⁶⁵. Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ανέλαβε το 1997 την οργάνωση του Προγράμματος Εκπαίδευσης των Τσιγγανοπαίδων και την Ένταξη των Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο. Στόχοι τους ήταν η αρμονική ένταξη αυτών των παιδιών στο ελληνικό σχολείο, η αποδοχή τους από τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς της πλειονότητας, η παροχή στους εκπαιδευτικούς των κατάλληλων γνώσεων και υλικών, η υποστήριξη των ίδιων των οικογενειών με σκοπό να βοηθήσουν τα παιδιά και η ευαισθητοποίηση της

⁶⁴ Μάρκου, Γ. (2008) στο Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος , σελ.161

⁶⁵ Μαυρομαμάτης, Γ. (2008) στο Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος, σελ. 203-206

διοικητικής μηχανής του εκπαιδευτικού συστήματος⁶⁶. Το πρόγραμμα διεκόπη το 2004, συνεχίστηκε το 2006 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, διεκόπη το 2008, όποτε και ανατέθηκε η λειτουργία του προγράμματος στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο ξεκίνησε το 2010⁶⁷.

Το πρόγραμμα «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά» ασχολήθηκε με τις παρεμβατικές δράσεις για την εκπαιδευτική ένταξη των παιδιών αυτών κατά το 2010-2014. Επιστημονικός υπεύθυνος του Προγράμματος διετέλεσε ο επίκουρος καθηγητής Παιδαγωγικής του ΕΚΠΑ, Χρήστος Παρθένης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο φυλλάδιο παρουσίασης του προγράμματος «Οι παρεμβατικές δράσεις του Προγράμματος αφορούν στην προώθηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, την ενίσχυση της πρόσβασης των παιδιών Ρομά στην προσχολική αγωγή και στη συνέχεια την έγκαιρη εγγραφή τους στην Α' δημοτικού, την εξοικειώσή τους με το σχολικό περιβάλλον και την παραμονή τους σε αυτό σε όλη τη διάρκεια τουλάχιστον της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Οι παρεμβάσεις υλοποιούνται με τη συνδρομή εξειδικευμένων συνεργατών βάσει των αναγκών του Προγράμματος. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται σε δράσεις στήριξης των γονέων Ρομά, καθώς επίσης και βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης στους οικισμούς/καταυλισμούς σε συνεργασία με αρμόδιους τοπικούς και άλλους φορείς. Οι άμεσοι στόχοι του Προγράμματος διαμορφώνονται ως εξής: i) αύξηση των εγγραφών των μαθητών Ρομά στην Προσχολική, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, ii) μείωση της σχολικής διαρροής, iii) αύξηση του αριθμού των μαθητών Ρομά που μεταβαίνουν από την Πρωτοβάθμια στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, iv) αύξηση του αριθμού των παιδιών Ρομά που ολοκληρώνουν την υποχρεωτική εκπαίδευση, v) ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των Ρομά γονέων, προκειμένου με τη σειρά τους να διευκολύνουν και να υποστηρίξουν την εγγραφή και την παραμονή των παιδιών τους στο σχολείο και τέλος vi) βελτίωση των συνθηκών αποδοχής των παιδιών Ρομά από τη διοίκηση της εκπαίδευσης, την τοπική αυτοδιοίκηση και τις τοπικές κοινωνίες»⁶⁸. Αβέβαια είναι τα αποτελέσματα σχετικά με την ένταξη και την παρακολούθηση των

⁶⁶ Τρουμπέτα, Σ. (2008), σελ. 166

⁶⁷ Παρθένης, Χ. – Φραγκούλης, Γ. (2016), σελ. 80

⁶⁸ Πρόγραμμα Εκπαίδευση παιδιών Ρομά στο http://www.keda.uoa.gr/roma/files/16selido_2015_web.pdf

τσιγγανόπαιδων στο ελληνικό σύστημα, καθώς συνήθεις είναι οι δηλώσεις από πλευράς τους ότι τα παιδιά τους δεν εγγράφονται στο σχολείο. Οι ρυθμίσεις που έχουν γίνει για την διαπολιτισμική εκπαίδευση, αποτελούν λυδία λίθο στην αρχή της ένταξης αυτών των παιδιών, ωστόσο δεν εκπληρώνουν τους στόχους των πολιτικών που αφορούν την ισότιμη ένταξη των παιδιών στο σχολείο και την αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού από το ευρύτερο περιβάλλον⁶⁹.

3.4 Απασχόληση

Οι Ρομά εργάζονται σκληρά και συχνά υπό αντίξοες συνθήκες, διαχωρίζουν όμως ρητά τον χρόνο της διασκέδασης τους, για την οποία σπαταλούν το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων τους. Όπως πολύ σωστά αναφέρει η κα.Λυδάκη: «Οι Τσιγγάνοι έχουν μάθει να ζουν έξω από τους δικούς μας χρόνους και δεν είναι εύκολο να τους υιοθετήσουν. Ο δικός τους χρόνος είναι όμοιος με εκείνο των αγροτών, δυσπόστατος: χρόνος της δουλειάς και χρόνος της ψυχαγωγίας»⁷⁰. Έτσι πάνω από τους μισούς Ρομά ασχολούνται με το εμπόριο και δει το γυρολογικό, το οποίο τους παρέχει ευελιξία ωραρίου. Τα είδη που εμπορεύονται είναι κατά κύριο λόγο λευκά είδη, οπωροκηπευτικά και μικροσυσκευές⁷¹. Βέβαια εκτός από τον παράγοντα του χρόνου και οι εργοδότες δεν δείχνουν εμπιστοσύνη στον ρόμικο πληθυσμό λόγω του στερεοτύπου του αναξιόπιστου που επικρατεί⁷². Οι γυναίκες Ρομά παλαιότερα ασχολούνταν με τη μαντεία αλλά πλέον εργάζονται και αυτές κυρίως ως γυρολόγοι, όταν βέβαια τους το επιτρέπουν οι σύζυγοί τους. Το άλογο, ή γαϊδούρι που μετέφερε τους ίδιους και τα εμπορεύματα τους έχει πλέον αντικατασταθεί από το αυτοκίνητο το οποίο λειτουργεί και σαν σπίτι, κατά περιπτώσιν.

3.5 Συνθήκες Διαβίωσης και Υγεία

Ο μύθος που θέλει τους Ρομά να χαρακτηρίζονται από το νομαδικό τρόπο ζωής τους φαίνεται να ξεθωριάζει με το πέρασμα των χρόνων. Πολλές κυβερνήσεις ανά τον κόσμο

⁶⁹ Χατζηνικολάου, Α. στο

http://peroma.web.auth.gr/peroma/sites/roma/files/files/2292015_16.pdf

⁷⁰ Λυδάκη, Α. (2000), σελ.72

⁷¹ Μάρκου, Γ. (2008), Ρομά στο Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος, σελ.159

⁷² Λυδάκη, Α. (2013), σελ.15

κατά τη δεκαετία του '50 έκριναν απαραίτητη την μόνιμη εγκατάσταση των πληθυσμών Ρομά, και πιέζοντας την κατάσταση οδήγησαν στην βεβιασμένη δημιουργία παραγκουπόλεων και καταυλισμών, οι οποίοι όπως αποδείχτηκε όχι απλά δεν βοήθησαν στην ενσωμάτωση των Ρομά αλλά συνέβαλαν στην διατάραξη των μεταξύ τους σχέσεων και των σχέσεων με τους μη Ρομά⁷³. Στην Ελλάδα δεν ασκήθηκαν ιδιαίτερες πιέσεις και πλέον, από τις περίπου 250.000 που κατοικούν στην Ελλάδα το 70% είναι μόνιμα εγκατεστημένοι σε κατοικίες. Το 22% είναι εγκατεστημένοι σε καταυλισμούς συνήθως στις παρυφές των αστικών κέντρων, το 5% είναι ημιεγκατεστημένοι (έχουν συνήθως δύο πυρήνες) και το 3% είναι διερχόμενοι νομάδες, σύμφωνα όμως με έρευνα του Πανελληνίου Διαδημοτικού Δικτύου για την Υποστήριξη των Ελλήνων Τσιγγάνων όλοι τους επιθυμούν μόνιμη κατοικία.

Ανεξαρτήτως τύπου διαβίωσης ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του ρόμικου πληθυσμού απέναντι στην ασθένεια, στους γιατρούς και στις υπηρεσίες υγείας καθώς και η εξέλιξη της με το πέρασμα των γενεών. Χαρακτηριστικά, σε έρευνα του 2008 σχετική με την πρόληψη περίπου το 30% από τους ερωτηθείς δήλωσε ότι έχει κάνει τα απαραίτητα εμβόλια, το 50% όχι ενώ οι υπόλοιποι δεν γνώριζαν καν. Μεγάλη απόκλιση έδειξαν τα αποτελέσματα για τα παιδιά των ιδίων εκ των οποίων πάνω από το 70% έχουν κάνει όλα τα απαραίτητα εμβόλια. Η σχετική άρνηση των Ρομά απέναντι στην πρόληψη οφείλεται σίγουρα στην έλλειψη εκπαίδευσης αλλά και στην εσωστρέφεια του λαού αυτού που απευθύνεται στο γιατρό μόνο όταν τα συμπτώματα του προβλήματος καθίστανται ξεκάθαρα ή και ανυπόφορα⁷⁴. Σαφώς και τα πράγματα είναι χειρότερα όταν πρόκειται για τους Ρομά που ζουν σε καταυλισμούς ή είναι άστεγοι και έρχονται αντιμέτωποι με την έλλειψη αποχετευτικού συστήματος, ύδρευσης και ηλεκτροδότησης, χωρίς ούτε την στοιχειώδη υγιεινή⁷⁵. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι οι Ρομά ξεκινούν να τεκνοποιούν σε μικρή ηλικία και συνήθως φέρνουν στον κόσμο πολλά παιδιά. Αισίως, οι γυναίκες Ρομά σε ποσοστό 95% γεννούν σε νοσοκομεία, με το υπόλοιπο 5% να γεννούν στο σπίτι ή μέχρι και στο δρόμο και το 60% του συνόλου παρακολουθούν την

⁷³ Λιεζούα, Ζ.Π. (1999), σελ.47

⁷⁴ Μωραΐτου, Μ. (2013) στο Ρομά, πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα, σελ.140

⁷⁵ Λυδάκη, Α. (2013), σελ.24

εγκυμοσύνη τους κατά τη διάρκεια αυτής. Από τα ζευγάρια που έχουν ήδη τεκνοποιήσει ή δεν θέλουν να τεκνοποιήσουν, κάποια μέθοδο αντισύλληψης χρησιμοποιούν λιγότερα από 1 στα 10. Για τους Ρομά που ζουν στους καταυλισμούς. Τέλος, στην Ελλάδα υπάρχει ένα 5% των Ρομά που δεν έχουν επισκεφθεί ποτέ στη ζωή τους γιατρό, ποσοστό διπλάσιο από αυτό στις υπόλοιπες χώρες την Ευρωπαϊκής Ένωσης, γεγονός που καταδεικνύει την αδυναμία του ελληνικού συστήματος να βοηθήσει την συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα.

3.6 Κοινότητα και Οικογένεια

Η πραγματικότητα των Ρομά στρέφεται γύρω από την κοινότητα. Η ιδιωτικότητα είναι ελάχιστη, έως και μηδαμινή και ο κύριος πυρήνας οργάνωσης είναι η οικογένεια, και μάλιστα η διευρυμένη. Η κοινότητα έχει μεγαλύτερη σημασία από το άτομο και με ένα σύνολο ρυθμιστικών κανόνων, ή μάλλον κοινωνικών αξιών αποδεκτών από όλους, διατηρούνται οι ισορροπίες και τα έθιμα της φυλής. Η οργάνωση της μπορεί να είναι φαινομενικά χαλαρή, χωρίς την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας, όμως στον αντίποδα έχουν αναπτυχθεί τόσο ισχυροί μηχανισμοί ελέγχου ώστε τα μέλη της δύσκολα δρουν χωρίς την εξέταση και έπειτα την έγκριση της ομάδας. Η οργάνωση αυτού του τύπου λοιπόν επηρεάζει την κοινότητα σε τέτοιο βαθμό που καθίσταται κοινωνική και πολιτική. Οι ομάδες που ενυπάρχουν στην κοινότητα είναι σε έναν συνεχή αγώνα επιρροής πάντα όμως συνεργάζονται, και παρά την ανεξαρτησία τους είναι άμεσα συνδεδεμένες⁷⁶.

Σημείο κλειδί στην παράδοση των Ρομά αποτελεί η απαγωγή της νεαρής γυναίκας προκειμένου να ξεφύγει από την αιγίδα του πατέρα και να ανήκει πλέον στον μελλοντικό σύζυγο της, του οποίου το επώνυμο παίρνει⁷⁷. Η διαδικασία αυτή συμβαίνει κατά κανόνα σε εφηβικές ηλικίες, και μέχρι και σήμερα συναντάμε γιαγιάδες στην ηλικία των 35⁷⁸. Ακόμα και σε περιπτώσεις που ο γάμος είναι ήδη προκαθορισμένος από τους γονείς των δύο νέων το κλέψιμο αποτελεί αναπόσπαστη προγαμήλια διαδικασία. Φυσικά για να προχωρήσει ο γάμος πρέπει να έχει διατηρηθεί η παρθενία της κοπέλας, πράγμα για το

⁷⁶ Λιεζούα, Ζ.Π. (1999), σελ.76

⁷⁷ Ντούσας, Δ. (1997), σελ.197

⁷⁸ Λυδάκη, Α. (2014), σελ.163

οποίο πιθανόν να ζητηθούν και αποδεικτικά από τους συγγενείς⁷⁹. Όπως πολύ σωστά παραθέτει η κυρία Βαξεβάνογλου: «Για όλους το έθιμο της παρθενίας καταλήγει να αποτελεί σήμερα, ως αξία, το βασικότερο κοινό παρανομαστή της τσιγγάνικης κοινότητας, το κατεξοχήν σύμβολο της ετερότητας της, γύρω από το οποίο περιστρέφονται όλα τα άλλα». Η παρθενία λοιπόν αποτελεί τον ύψιστο άγραφο κανόνα για τους Ρομά. Σχετικά με τους προκαθορισμένους γάμους συνηθίζεται η ενδογαμία, οι γάμοι μεταξύ συγγενών δηλαδή, προκειμένου να διατηρηθεί η καθαρότητα της φυλής⁸⁰. Πιθανότητες χωρισμού υπάρχουν, αλλά είναι ελάχιστες και τις περισσότερες φορές επιφέρουν έχθρες μεταξύ των οικογενειών. Σύνηθες είναι επίσης οι γυναίκες να υπομένουν την απιστία του συζύγου τους προκειμένου να μην διαταράξουν τις ισορροπίες τους. Όπως προκύπτει οι οικογένειες Ρομά είναι κυρίως πατριαρχικές. Οι γυναίκες είναι κύριες του σπιτιού τους, οφείλουν όμως πρώτα να υπακούν στην θέληση της πεθεράς τους⁸¹. Εν γένει η θέση μιας γυναίκας αναβαθμίζεται με τη μητρότητα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οικογένεια στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν σημαίνει την σύγχρονη πυρηνική οικογένεια αλλά μια διευρυμένη οικογένεια συνδεδεμένη με στενούς δεσμούς. Έτσι τα παιδιά εξ'αρχής δεν κοινωνικοποιούνται στο σύνηθες στενό πλαίσιο αλλά σε ένα ευρύτερο δίκτυο οικείων προσώπων⁸². Μάλιστα, ακόμα και στις περιπτώσεις των μόνιμα εγκατεστημένων Ρομά, όπως στην Αγία Βαρβάρα, είθισται οι πόρτες των σπιτιών να μένουν ανοιχτές και συγγενείς και φίλοι να επισκέπτονται χωρίς προγραμματισμό. Ένα ακόμα διαφορετικό στοιχείο στο μέγλωμα των παιδιών εκτός από το γεγονός ότι συγχρωτίζονται με ενηλίκους είναι πως είναι παρόντα στις αναμεταξύ τους συζητήσεις και στις γιορτές και εκδηλώσεις που διοργανώνουν. Έτσι, τα σχήματα συμπεριφοράς μεταδίδονται από μέλος σε μέλος μέσω της τόσο στενής επικοινωνίας και της αμεσότητας του λόγου και των πράξεων τους και τα νέα μέλη της κοινότητας εντάσσονται μέσω της καθημερινής επαφής⁸³.

⁷⁹ Βαξεβάνογλου, Α. (2001), σελ.158

⁸⁰ Τερζοπούλου, Μ. και Γεωργίου, Γ. (1996), σελ.4

⁸¹ Λυδάκη, Α. (2000), σελ.62

⁸² Λυδάκη, Α. (1998), σελ.232

⁸³ Λυδάκη, Α. (2002), *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, σελ.233

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΡΟΜΑ: ΜΙΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

4.1 Φεμινιστική Θεωρία

Ο φεμινισμός αποτελεί έννοια ομπρέλα του πολιτικού φαινομένου και του κινήματος που αέναα εξελίσσεται από το 19^ο αιώνα και μετά⁸⁴. Ως πρώτο φεμινιστικό κύμα νοείται η προσπάθεια των Γυναικών στις ΗΠΑ, μετέπειτα στην Αγγλία και σε άλλες αναπτυγμένες χώρες για την κατοχύρωση ίσης πολιτικής ψήφου με τους άντρες. Στο συνέδριο Seneca Falls στις ΗΠΑ, το 1848 με αφορμή την κατάργηση της δουλείας, συντάσσεται η Διακήρυξη των Αισθημάτων, που παραπέμπει στην Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και συνδέεται με την κατάργηση της δουλείας. Έντονος λόγος γίνεται για τη διεκδίκηση ίσου πολιτικού δικαιώματος, που εμπεριέχει την ιδέα της γενικότερης εξίσωσης των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και των αντρών. Ενώ τα γεγονότα αυτά αποτελούν εφαλτήριο της έκφρασης του φεμινισμού, αξιοσημείωτο είναι ότι ούτε οι γυναίκες, κυρίως μορφωμένες, που τον προασπίζονται δεν συμπεριλαμβάνουν στις επιδιώξεις τους, γυναίκες που προέρχονται από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Επιπρόσθετα παρότι γίνεται αναφορά στην οικιακή ζωή και στις υποχρεώσεις που επωμίζονται οι γυναίκες, το ζήτημα μένει στο περιθώριο αφού βαρύτητα δίνεται στην δημόσια αντί της ιδιωτικής ζωής⁸⁵. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, μερικές δεκαετίες αργότερα, οι γυναίκες έχουν αντίστοιχες επιδιώξεις που όμως εκφράζουν με πολύ μεγαλύτερη ένταση. Οι γυναίκες αυτές που κάνουν διαδηλώσεις και φθορές περιουσιών χαρακτηρίζονται ως «σουφραζέτες», τίτλο που τελικά υιοθετούν και σηματοδοτούν με δικούς τους όρους⁸⁶.

Πριν την ανάλυση του δεύτερου φεμινιστικού κύματος, σημαντική είναι η αναφορά στη Simone De Beauvoir και το έργο της «Το Δεύτερο Φύλο», πηγή έμπνευσης των φεμινιστριών έως και σήμερα. Η Beauvoir όχι μόνο εξετάζει το πρόβλημα της γυναικείας

⁸⁴ Corradi, L.(2018), σελ.17

⁸⁵ Βανδώρος, Σ., 2015, σελ. 155-157

⁸⁶ Mayhall, L., (2003), σελ. 11

υποτέλειας⁸⁷ αλλά και θίγει το θέμα της γυναικειάς ταυτότητας με την φράση που άφησε ιστορία: «Γυναίκες δεν γεννιόμαστε, γινόμαστε». Έτσι ξεκινά ο διάλογος περί κοινωνικού(gender) και βιολογικού φύλου (sex), καθιστώντας το δίπολο άντρας-γυναίκα σε μια κοινωνική κατασκευή.

Η δεκαετία του 1960 καθιστά το σημείο τομής για την αναγνώριση του φεμινισμού σαν κίνημα και ιδεολογία. Μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η νομική και πολιτική ισότητα αντρών και γυναικών έρχεται στο προσκήνιο σαν ζήτημα αμετάκλητο και διαφαίνεται η αναγκαιότητα εξάπλωσης των δικαιωμάτων και στον ιδιωτικό βίο, όπου φαινομενικά έχει εξελιχθεί όμως οι γυναίκες συνεχίζουν να είναι βεβαρημένες από άποψη υποχρεώσεων και στερημένες σε θέματα ευκαιριών. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα των οικιακών εργασιών, που είναι απαιτητικές σωματικά και έχουν χρονική διάρκεια όμως δεν ανεβάζουν το κοινωνικό πρεστίτζ ούτε αμείβονται, είναι όμως κατεξοχήν γυναικεία υπόθεση. Οι συμβατικοί ρόλοι που αποδίδονται στις γυναίκες, αποτελούν συνέπειες τις πατριαρχίας και των εξουσιαστικών σχέσεων⁸⁸. Η Betty Friedan, πρόεδρος της Εθνικής Οργάνωσης Γυναικών στις ΗΠΑ καταφέρνει να εκφράσει τις επιδιώξεις του φεμινιστικού κινήματος με λόγια απλά ώστε να επιτευχθεί η διάδοση τους στον απλό λαό. Σέβεται το θεσμό της παραδοσιακής οικογένειας, όμως επιζητά και την ισότιμη συμμετοχή στην εκπαίδευση και την επαγγελματική καταξίωση. Οι διεκδικήσεις των φεμινιστριών του δεύτερου κύματος, εισήγαγαν την συμπερίληψη των θεμελιωδών όρων τους στη χάραξη κοινωνικής πολιτικής⁸⁹, καθώς αποπειράθηκαν να εξισορροπήσουν το μερίδιο ευθύνης αντρών και γυναικών στις οικογενειακές υποχρεώσεις και να νομοθετήσουν ώστε να αμβλυνθούν οι ανισότητες μεταξύ των φύλων. Την ίδια περίοδο συντελέστηκε ως ένα βαθμό και η απελευθέρωση της σεξουαλικότητας που ως τότε ήταν πολύ καταπιεσμένη, με την ομοφυλοφιλία να θεωρείται μέχρι και ασθένεια και καθιερώθηκαν ορισμένα δικαιώματα για τους ομοφυλόφιλους⁹⁰.

⁸⁷ Παντελίδου-Μαλουτα, Μ. (2017), σελ.157

⁸⁸ Whelehan, I. (1995), σελ.7

⁸⁹ Άδεια κύησης και ανατροφής τέκνων, λειτουργία παιδικών σταθμών

⁹⁰ Βανδώρος, Σ., 2015, σελ. 155-157

Το τρίτο φεμινιστικό κύμα ή αλλιώς ο μεταφεμινισμός, εμβαθύνει στις πρότερες επιδιώξεις εστιάζει όμως και στο θέμα της έμφυλης ταυτότητας και της σεξουαλικότητας. Τη δεκαετία του 90', η J. Butler επαναπροσδιορίζει την έννοια των φύλων, απορρίπτοντας τη συνάρτηση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού και των χαρακτηριστικών που παραδοσιακά συνεπάγονται και δίνει έμφαση στα επίκτητα στοιχεία για την σεξουαλική ταυτότητα⁹¹. Η κατάρριψη των καθιερωμένων προτύπων και σχέσεων εξουσίας και η σύνδεση με τα κινήματα ΛΟΑΤΚΙ, είναι κάποια από τα ζητήματα που απασχολούν και τη σημερινά κοινωνία στα πλαίσια του σεξουαλικού προσανατολισμού.⁹²

4.2 Η οπτική του φύλου στη κοινότητα των Ρομά

Η γυναίκα Ρομά αποτελεί τη συνιστώσα της ρόμικης ομάδας. Η Ρόμισσα γυναίκα εκπληρώνει συγκεκριμένους ρόλους στα πλαίσια της ομάδας, οι ρόλοι αυτοί όμως διαφοροποιούνται ανάλογα με τον βαθμό ενσωμάτωσης της ομάδας στο κοινωνικό πλαίσιο⁹³. Κυριαρχεί μία στερεοτυπική εικόνα σχετικά με την εμφάνισή της, μελαχρινή, με βαμμένα μαλλιά, μακριές κλαρωτές φούστες, με υπερφυσικές δυνάμεις και ισχυρές κατάρεις⁹⁴. Όπως είναι κατανοητό, η εμφάνιση της κάθε Ρόμισσας προσαρμόζεται ανάλογα με τον βαθμό ενσωμάτωσής της, την επαγγελματική αποκατάσταση και γενικότερα την κοινωνική ζωή της και έχει μεταβληθεί αισθητά τις τελευταίες δεκαετίες.

Η διπλή καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες Ρομά – εντός και εκτός της κοινότητας τους- γίνεται ευρέως γνωστή για πρώτη φορά το 2010, με έκθεση των Ηνωμένων Εθνών. Οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο φύλα στην κοινότητα Ρομά, αρχίζουν από την παιδική ηλικία, καθώς τα αγόρια, μεγαλώνουν ώστε να ακολουθήσουν το επάγγελμα του πατέρα τους και τα κορίτσια για να διατηρούν τη παρθενία και το ήθος τους έως ότου παντρευτούν. Απώτερος σκοπός της γυναίκας είναι να τεκνοποιήσει, όσες περισσότερες φορές μπορεί, να μεγαλώσει τα παιδιά της και να φροντίζει το νοικοκυριό. Είναι ουσιαστικά μία παραγωγική μηχανή, μία πηγή διαίωνισης της ομάδας. Όπως προκύπτει η

⁹¹ Butler, J. (1990) σελ. 7-8

⁹² Βανδώρος, Σ., (2015), σελ. 166-167

⁹³ Ντούσας, Δ. (1997), σελ.81

⁹⁴ Okely, J. (1983), σελ.202

γυναίκα δεν έχει ίσες ευκαιρίες στην εργασία και την προσωπική αυτοπραγμάτωση και πολλές φορές εξαρτάται από επιδόματα του κράτους, ή από το σύζυγο της⁹⁵. Παρ' αυτά σε κάποιες περιπτώσεις η οικονομική εξουσία των γυναικών Ρομά, είναι πιο ισχυρή, ορισμένες φορές εντονότερη κι από της μη Ρομά γυναίκες. Μάλιστα, συμβαίνει οι Ρόμισσες να εκμεταλλεύονται την κοινή άποψη που τις θέλει θύματα, με σκοπό να υπερασπιστούν καλύτερα τα συμφέροντα του συζύγου και της οικογένειας⁹⁶. Θα λέγαμε λοιπόν ότι οι σχέσεις ανδρών και γυναικών Ρομά, δεδομένης της γενικότερης περιθωριοποίησης αμφοτέρων είναι συμπληρωματικές.

Βασική διαιρετική τομή των γυναικών Ρομά και μη, θεωρείται, από τη πλευρά τους, η διατήρηση της παρθενίας, της μονογαμίας και της ελεγχόμενης σεξουαλικότητας που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την ασυδοσία και την ανεξέλεγκτη σεξουαλικότητα⁹⁷, κάτι που χαρακτηρίζει τους μπαλαμούς, τους μη τσιγγάνους. Δικαίωμα στην πολυγαμία και στην απιστία έχει μόνο ο άνδρας στη κοινότητα των Ρομά, με τις γυναίκες, στην πλειονότητα των περιπτώσεων να το υπομένουν. Για την επίτευξη της ένταξης των γυναικών Ρομά κρίνεται απαραίτητη η απελευθέρωση της σεξουαλικότητας τους και η μετατόπιση του ελέγχου του σώματος τους στις ίδιες, εφόσον αυτό είναι το σημείο κλειδί και για την περιορισμένη μόρφωση και για την μετέπειτα επαγγελματική αποκατάσταση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο φόβος των γονέων, για την διαφύλαξη της αγνότητας της κόρης τους είναι συχνά η αιτία μη εγγραφής τους στο σχολείο. Οι εξωγενείς καταναγκασμοί που βιώνει η Ρόμισσα και αναγκάζεται να εξυπηρετεί συγκεκριμένο ρόλο και συμπεριφορές κορυφώνονται με αποκορύφωμα την προδιαγεγραμμένη από άλλους απόφαση για το πότε και αν θα τεκνοποιήσει.

Το φύλο αποτελεί βασικό στοιχείο συγκρότησης της ταυτότητας. Σύμφωνα με την Judith Butler «Δεν υπάρχει έμφυλη ταυτότητα πίσω από τους τρόπους έκφρασης του φύλου. Αυτή η ταυτότητα συνίσταται επιτελεστικά μέσα από τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται. Αυτοί οι τρόποι θεωρούνται ως συνέπειες του φύλου». Στην περίπτωση των

⁹⁵ Bitu, N. & Vincze, E. (2018) στο *Gipsy Feminism*, σελ.1

⁹⁶ Okely, J. (1983), σελ.206

⁹⁷ Στο ίδιο, σελ.214

γυναικών Ρομά το φύλο αποτελεί εμπόδιο σε πολλές πτυχές της κοινωνικής τους ζωής. Οι σταθερές και οι αξίες που μεταλαμπαδεύονται από γενιά σε γενιά, δεν επιτρέπουν στα κορίτσια να αποκλίνουν από τις βαθιά ριζωμένες νοοτροπίες και από τα έθιμα. Ωστόσο, η βαθμιαία αύξηση της συμμετοχής των κοριτσιών Ρομά στο εκπαιδευτικό σύστημα εκκινεί την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης. Βέβαια, αυτές οι πρακτικές θεωρούνται απειλή για τα ήθη και τα έθιμα των τσιγγάνων και πολλές φορές αποτελούν εμπόδιο στην συνέχεια της εκπαίδευσής τους.

Υπάρχουν ακτιβιστές και κινήματα που προασπίζουν τα δικαιώματα των γυναικών Ρομά όμως πρέπει να ξεκαθαριστεί το γεγονός ότι οι επιδιώξεις δεν μπορούν να εκφράζονται με όρους φεμινιστικούς αλλά σε γενικότερα πλαίσια επίτευξης ισότητας καθώς ο αποκλεισμός που βιώνουν οι γυναίκες Ρομά έγκειται σε κάθε διάσταση της κοινωνικής σφαίρας και είναι εξαιρετικά πολύπλευρος⁹⁸.

⁹⁸ Bitu, N. & Vincze, E. (2018) στο *Gipsy Feminism*, σελ.9

ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΚΟΜΜΑΤΙ

5.1 Σκοπός της έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Έχοντας ως δεδομένη την γενικά καθιερωμένη θέση των γυναικών της κοινότητας Ρομά, σκοπός της έρευνας είναι να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει τη στερεοτυπική αντίληψη που επικρατεί. Ταυτόχρονα, η έρευνα αυτή αποπειράται να καταδείξει τη θέση και στάση των ίδιων των γυναικών μέσα στην οικογένεια, την κοινότητα, την ελληνική κοινωνία και πολιτεία αλλά και τον κοινωνικό αποκλεισμό που μπορεί να απορρέει από αυτούς τους πυλώνες. Τέλος, αφού επιβεβαιωθεί ή απορριφθεί η θεωρία για τη θέση των γυναικών και σε σχέση με την οπτική των ίδιων, επιδιώκεται να αναδειχθεί το μέγεθος της επίδρασης που ασκεί το παραπάνω στα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας.

Με βάση τον σκοπό της μελέτης που αναφέρθηκε ανωτέρω διαμορφώθηκαν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα :

- Αποκλίνει η καθημερινότητα μιας γυναίκας Ρομά από μιας μη Ρομά;
- Πως αντιλαμβάνεται η σύγχρονη Ρόμισσα το ρόλο της μέσα στην κοινότητα και στην οικογένεια;
- Αποτελούν τα ήθη και τα έθιμα της τσιγγάνικης κοινότητας τροχοπέδη για την κοινωνική ανέλιξη των γυναικών;
- Βιώνουν οι γυναίκες Ρομά τον αποκλεισμό από τους μη Ρομά;
- Ποιες ενέργειες θα επιθυμούσαν οι Ρόμισσες να ληφθούν ώστε να πάψουν να κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό και να ενταχθούν ομαλά στην ευρύτερη κοινωνία;

Πολλές έρευνες έχουν γίνει για τη διάκριση των Ρομά από τους μη Ρομά ή για τη σύσταση της ρόμικης οικογένειας, όμως η βιβλιογραφία είναι αρκετά περιορισμένη όταν το θέμα συγκεκριμενοποιείται στις γυναίκες. Η πρωτοτυπία του εν λόγω θέματος έγκειται στην γυναικοκεντρική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά που δεν έχει αναλυθεί επαρκώς στην προϋπάρχουσα βιβλιογραφία. Κύριες αδυναμίες αυτής

της μελέτης συνιστούν ο περιορισμός δεδομένων επί του θέματος και η σχετική απειρία της ερευνήτριας στις συνεντεύξεις, και μάλιστα με τον συγκεκριμένο πληθυσμό που παρουσιάζει μεγάλη πολυπλοκότητα, καθώς ορισμένες φορές κατά τη διάρκεια της διαδικασίας κρίθηκε δύσκολη η προσκόλληση στα ζητούμενα της έρευνας από κάθε πλευρά.

5.2 Μεθοδολογία

Στην εν λόγω έρευνα χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική μέθοδος, καθώς στόχος είναι η καταγραφή και ερμηνεία των στάσεων και αντιλήψεων των γυναικών Ρομά σχετικά με το κράτος, την κοινωνία, την Ρομά κοινότητα και τον ίδιο τους τον εαυτό. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην εις βάθος διερεύνηση και στην καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων. Έτσι, μπορούμε να εμβαθύνουμε σε ζητήματα που μας ενδιαφέρουν, να ψάξουμε βαθύτερα αιτίες που διαμορφώνουν τη κοινή γνώμη και να κατανοήσουμε τις νοηματοδοτήσεις των υποκειμένων που διερευνώνται. Ο στόχος είναι να μάθουμε το πώς και το γιατί κι όχι να προβούμε σε γενικεύσεις. Στην ποιοτική μέθοδο η βιβλιογραφία με την έρευνα αλληλεπιδρούν ώστε να παραχθούν συμπεράσματα, να καταρριφτούν ή να επιβεβαιωθούν οι πηγές⁹⁹.

Για την εκπόνηση της εργασίας αυτής, έγιναν ημι-δομημένες προσωπικές συνεντεύξεις, των οποίων οι θεματικές ήταν ίδιες, αλλά οι ερωτήσεις που έγιναν προσαρμόστηκαν σε κάθε υποκείμενο έτσι ώστε να μπορέσουμε να εμβαθύνουμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο σκέψης και την προοπτική της κάθε συνεντευξιζόμενης. Οι συνεντεύξεις αποτελούν τον αποτελεσματικότερο τρόπο συλλογής δεδομένων, καθώς αναπτύσσεται μία διαπροσωπική σχέση ανάμεσα στον συνεντευκτή και στον ερωτώμενο. Στις παρούσες συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκαν ανοιχτές ερωτήσεις και έγινε απόπειρα καταγραφής εμπειριών, απόψεων, συναισθημάτων, γνώσεων, δημογραφικών στοιχείων. Παρότι οι ερωτήσεις δεν ήταν προκαθορισμένες, η συζήτηση ήταν δομημένη στους παρακάτω άξονες: τα δημογραφικά στοιχεία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και επάγγελμα, τη θέση της Ρόμισσας μέσα στην οικογένεια, μέσα στην ευρύτερη κοινότητα, σε σχέση με

⁹⁹ Ίσαρη, Φ. – Πουρκός, Μ (2015), σελ.31

τον μη Ρομά πληθυσμό και το κράτος.

Οι συνεντεύξεις, με τη συγκατάθεση των ερωτώμενων, όπως προβλέπει ο κώδικας δεοντολογίας, μαγνητοφωνήθηκαν μέσω συσκευής κινητού τηλεφώνου προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητα των λεγόμενων τους και να δοθεί στην ερευνήτρια η δυνατότητα να εντυφώσει και να ερμηνεύσει περαιτέρω τις συζητήσεις. Τα ηχητικά αρχεία αρχικά μεταφέρθηκαν σε χειρόγραφες σημειώσεις και έπειτα σε ηλεκτρονική μορφή. Στην ανάλυση δεδομένων παρατίθενται σε εισαγωγικά («...») αυτούσιες κάποιες φράσεις που αποτυπώνουν καλύτερα τις απόψεις των γυναικών, ενώ η παρένθεση με τα αποσιωπητικά (...) συμβολίζει φράσεις ή προτάσεις που παραλήφθηκαν καθώς δεν κρίθηκε απαραίτητη η παράθεση τους για την κατανόηση του αντικείμενου της μελέτης.

5.3 Δειγματοληψία και δημογραφικά στοιχεία δείγματος

Για την δειγματοληψία χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της Χιονοστιβάδας (snowball sampling), που στηρίζεται στην αρχή ότι τα ερευνώμενα υποκείμενα υποδεικνύουν άτομα με τα οποία μοιράζονται κάποια κοινά ή έστω παρόμοια χαρακτηριστικά και επομένως, το δείγμα φέρει μια σχετική ομοιογένεια. Ουσιαστικά, χρησιμοποιούμε αυτά τα άτομα ως πληροφοριοδότες, ώστε να μας υποδείξουν τα υπόλοιπα. Η μέθοδος αυτή μπορεί να δώσει χρήσιμες πληροφορίες για «ειδικές» ομάδες πληθυσμού, οι οποίες είτε είναι δύσκολα προσβάσιμες, είτε τα στατιστικά στοιχεία είναι ελλιπή¹⁰⁰.

Δύο πρόσωπα κλειδιά, λοιπόν, οδήγησαν την ερευνήτρια σε μέρη του δείγματος και αυτά με τη σειρά τους στο υπόλοιπο δείγμα, που είναι δέκα γυναίκες που διαμένουν στην Αθήνα. Επιμέρους, οι τρεις κατοικούν στην Αγία Βαρβάρα, οι τρεις στον Πειραιά (η μια ως φιλοξενούμενη), οι τρεις στο Κορωπί και η μια στη Γλυφάδα. Ο λόγος που επιλέχθηκε η συγκεκριμένη τεχνική είναι γιατί οι ρόμικες κοινότητες χαρακτηρίζονται από έντονη εσωστρέφεια και είναι δύσκολο να ενταχθεί κανείς και να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους χωρίς να υπάρχει ένας παράγοντας που να ξεκαθαρίζει τους σκοπούς του επισκέπτη. Εν προκειμένω, συνδυαστικό κρίκο αποτέλεσαν τα δύο πρόσωπα κλειδιά

¹⁰⁰ Υφαντόπουλος Ι. – Νικολαΐδου Κ.(2008)

που έχουν ρόμικη καταγωγή. Επιπρόσθετα, όπως έχει ήδη αναφερθεί η ρόμικη κουλτούρα συνυφαίνεται με συχνές επισκέψεις οικείων και συγγενών και έλλειψη ιδιωτικότητας. Ως εκ τούτου, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, στον τόπο κατοικίας της συνεντευξιαζόμενης η ερευνήτρια συναντήθηκε με πολλά συγγενικά πρόσωπα, πέραν εκείνης που είχε κλείσει το ραντεβού, που είτε ήταν περαστικά, είτε φιλοξενούμενα, είτε διακατέχονταν από περιέργεια για την άγνωστη επισκέπτρια. Μειονέκτημα της έρευνας αποτελεί το γεγονός, ότι παρόλο που αυτός ήταν ο τρόπος συγκέντρωσης του δείγματος, κυρίως στην περίπτωση των γυναικών του Κορωπίου, κατέστη δύσκολη η εκπόνηση της κάθε συνέντευξης ξεχωριστά, καθώς παρατηρήθηκε ότι οι ερωτώμενες δυσκολεύονταν να συγκροτήσουν τη σκέψη και το λόγο τους. Να σημειωθεί ότι ακόμα και στην πιο διαφορετική περίπτωση, της Ρόμισσας που διαμένει στη Γλυφάδα και έχει απομακρυνθεί από την κοινότητα, εκτός από τα παιδιά της που διέκοψαν τη συνέντευξη, η ίδια επέλεξε να ενεργοποιήσει την τηλεόραση ακριβώς πριν ξεκινήσει η συζήτηση. Γίνεται κατανοητό λοιπόν ότι η οικιακή ζωή των Ρομά διέπεται από έντονους τόνους.

Οι συνεντεύξεις επιτελέστηκαν σε τοποθεσίες που επέλεξαν οι ερωτώμενες έπειτα από τηλεφωνική συνεννόηση. Πρώτη συνεντευξιαζόμενη είναι η Βαγγελιώ, είναι 38 ετών και είναι παντρεμένη είκοσι χρόνια με δύο παιδιά, μια κόρη 11 ετών και έναν γιο 3. Μέχρι και πριν τέσσερα χρόνια ήταν άστεγοι. Διαμένει μαζί με την οικογένειά της στον Πειραιά, ενώ η καταγωγή της είναι από τη Θήβα. Τώρα ζει σε ένα παλαιό συγκρότημα μονοκατοικιών με εσωτερική αυλή, αποτελούμενο από ένα υπνοδωμάτιο, σαλόνι, μπάνιο και κουζίνα. Παρά την υγρασία των τοίχων, όλοι τους ήταν ζωγραφισμένοι με τεχνοτροπίες, ενώ ο ένας τοίχος ήταν καλυμμένος με υφάσματα και μία μεγάλη τηλεόραση προηγμένης τεχνολογίας. Πρόσφατα κατάφεραν να αγοράσουν καινούριο σπίτι στον Ταύρο, το οποίο και ανακαινίζουν. Η ερωτώμενη και η οικογένειά της μένουν μακριά από τα συγγενικά τους πρόσωπα. Η ίδια δεν εργάζεται, ανταπεξέρχονται οικονομικά μόνο από την εργασία και τον κόπο του άνδρα της, ο οποίος αντιμετωπίζει παράλληλα προβλήματα υγείας. Δεν έχει πάει σχολείο και ούτε γνωρίζει να γράφει.

Η δεύτερη ερωτώμενη είναι η Χρύσα, φιλοξενούμενη της πρώτης και γυναίκα του αδερφού της. Η Χρύσα είναι 50 ετών, κατάγεται από τη Θήβα, είναι παντρεμένη από τα

18 της και έχει τρεις γιους, των οποίων την ακριβή ηλικία δε γνωρίζει. Δεν έχει πάει σχολείο, όπως και τα παιδιά της, τα οποία ακολούθησαν το επάγγελμα του πατέρα τους από πολύ μικρή ηλικία. Τα εγγόνια της, ωστόσο, έχουν ήδη εγγραφεί στο σχολείο κι έως τώρα συνεχίζουν κανονικά τη μαθητική τους πορεία. Η γυναίκα βοηθά περιστασιακά τους άντρες της οικογένειας που ασχολούνται με τη συγκέντρωση σιδηρικών. Η συγκεκριμένη ερωτώμενη δεν φάνηκε πολύ πρόθυμη να απαντήσει σε ερωτήσεις, καθώς πολλές φορές δεν μπορούσε να κατανοήσει τα ερωτήματα. Επόμενη ερωτώμενη είναι η εντεκάχρονη κόρη της πρώτης, Γαβριέλλα, που καθώς δεν παρακολουθεί μαθήματα στο σχολείο, απασχολείται όλη τη μέρα με το νοικοκυριό και το μεγάλωμα του αδερφού της, ώστε να είναι έτοιμη να ανταπεξέρθει στις επερχόμενες απαιτήσεις που θα προκύψουν με τον γάμο. Η εντεκάχρονη είναι ήδη λογοδοσμένη και σε τρία χρόνια από τώρα θα μετακομίσει με τον σύζυγό της, όποτε και θα παντρευτούν. Μάλιστα, η έφηβη θα παντρευτεί τον κατά τρία χρόνια μεγαλύτερο πρώτο ξάδερφό της.

Οι τρεις επόμενες ερωτώμενες διαβιούν στην Αγία Βαρβάρα, έχουν συγγενικές σχέσεις και ζουν στην ίδια γειτονιά. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων πολλές γειτόνισσες επισκέφτηκαν τα σπίτια τους. Σχετικά με τη διακόσμηση των σπιτιών τους, αποτελείται από υπερβολικά κοσμητικά στοιχεία και έντονη διακόσμηση με το βελούδο, τα στρας, το σατέν και διάφορα κρυστάλλινα είδη να επικρατούν στο χώρο.

Η Βαρβάρα είναι 48 ετών και κατάγεται από την Κω και την Κωνσταντινούπολη. Παντρεύτηκε στην ηλικία των 15, έπειτα από λίγο καιρό απέκτησε έναν γιο, ο οποίος σήμερα είναι 30 ετών. Διαμένει σε διαμέρισμα με τον σύζυγό της, αλλά τις ώρες που δεν εργάζεται τις περνάει στο σπίτι του γιου της, όπου ασχολείται με την ανατροφή της εγγονής της. Το επάγγελμά της είναι το γυρολογικό εμπόριο, όπου μετακινούμενη με τα μέσα ή τα πόδια, πουλάει τα εκάστοτε εμπορεύματά της. Το ίδιο επάγγελμα κάνει και ο άντρας της. Η Βαρβάρα έχει φοιτήσει ως την Πέμπτη δημοτικού και μάλιστα σε ιδιωτικό σχολείο.

Η Χριστίνα, νύφη της προηγούμενης είναι 29 ετών και διέκοψε τη φοίτησή της στην πρώτη λυκείου. Συμβιώνει από τα 16 της, οπότε και κλέφτηκε, αλλά παντρεύτηκε στην

ηλικία των 24. Διαμένει με τον σύζυγο και την εντεκάχρονη κόρη τους στην Αγία Βαρβάρα, σε διαμέρισμα πολύ κοντά στα πεθερικά της. Πλέον, ασχολείται κι αυτή με το γυρολογικό εμπόριο. Η Ρένα, επίσης κάτοικος της Αγίας Βαρβάρας είναι 33 ετών. Ιδιαίτερη πατρίδα της είναι η Θεσσαλονίκη, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε έως την ηλικία των 17. Ολοκλήρωσε την πρώτη λυκείου, κι έπειτα από προτροπές της μητέρας της γράφτηκε σε ιδιωτική σχολή κομμωτικής. Εκείνη τη χρονική περίοδο, γνωρίστηκε και κλέφτηκε με τον άντρα της οπότε και διέκοψε τις σπουδές της. Η γυναίκα έχει δύο παιδιά, μια εξάχρονη κόρη και έναν δεκαεξάχρονο γιο. Η ίδια, δεν έχει δουλέψει ποτέ, έπειτα από επιθυμία του άνδρα της, ο οποίος ασχολείται κυρίως με το παραεμπόριο.

Εν γένει, τα παιδιά τους μαθαίνουν ελληνικά, αγγλικά, αλλά μιλούν και τα ρομανί. Κατά τη περισσότερη ώρα των συνεντεύξεων έπαιζαν στον δρόμο με τους συνομηλικούς τους, αφού πρώτα πήραν την έγκριση των γονέων τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως τα μικρά κορίτσια αποκαλούνται συχνά με ψευδώνυμα που προέρχονται από το όνομα ή το ψευδώνυμο των πατέρων τους, παραδείγματος χάριν εάν ο πατέρας ονομάζεται Γιώργος, η μικρή του κόρη προσφωνείται Γκογκονέλα.

Οι επόμενες τρεις συνεντεύξεις λαμβάνουν χώρα σε ένα μικρό παράπηγμα έξω από τον καταυλισμό του Κορωπίου. Τον εξωτερικό χώρο κοσμούν αρχαιοελληνικά αγάλματα, ενώ εσωτερικά μακριές κουρτίνες, αντί για πόρτες χωρίζουν τα δωμάτια. Η διακόσμηση αποτελείται από έντονα ετερόκλητα στοιχεία, όπως το μεγάλο λευκό ρολόι με τις χρυσές λεπτομέρειες που κρέμεται από τον τοίχο. Τα καθίσματα δεν είναι αρκετά για όλους όσους βρίσκονται στο σπίτι και ενώ δύο κομμάτια ψωμί είναι πεσμένα στο πάτωμα, κανείς δεν τα μαζεύει. Μόνο η γυναίκα που μαζί με την οικογένεια της μένει σε αυτό το σπίτι σπεύδει να δικαιολογηθεί για την ακαταστασία. Η πλειοψηφία των Ρομά αυτού του καταυλισμού ανήκουν στη φυλή των Χαλκιδαιών, και όπως ενημερώνουν μιλούν μόνο ελληνικά. «Αυτή είναι η γλώσσα μας εμάς (τα ελληνικά), δεν ξέρουμε άλλη, αυτοί που φοράνε τα μαντήλια μιλάνε τα άλλα που ακούς», φωνάζει μια γυναίκα. Να σημειωθεί ότι στην περίπτωση των γυναικών του Κορωπίου η διεξαγωγή των συνεντεύξεων στάθηκε αρκετά δύσκολη, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες, καθώς οι περισσότερες γυναίκες δεν μπορούσαν να συγκεντρωθούν, να συντάξουν τη σκέψη και το λόγο τους αλλά και

καθώς εξέφραζαν περισσότερη ανασφάλεια και έλλειψη εμπιστοσύνη προς την ερευνήτρια.

Οικοδέσποινα είναι η Σοφία που είναι 34 ετών και έχει τρεις γιούς 12, 17 και 18 χρονών. Διαμένει σε αυτό το παράπηγμα μαζί με το σύζυγο της, τους τρεις γιούς της και την γυναίκα του μεσαίου. Δεν πήγε ποτέ σχολείο και στο Κορωπί ήρθε νύφη. Η συνεντευξιαζόμενη δεν έχει σταθερή εργασία, δεν παίρνει κανένα επίδομα και δυσφορεί ιδιαίτερα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Εργάζεται περιστασιακά σε εποχικές δουλειές, όπως ο τρίγος και το μάζεμα των ελιών, και άλλοτε πουλάει σκόρδα έξω από τις λαϊκές αγορές, πράγμα που εξηγεί ότι δεν έχει νόημα αφού το ρίσκο για καταβολή προστίμου είναι μεγάλο. Ομοίως και ο άντρας της. Η Σοφία είναι η μοναδική ερωτώμενη που διέκοψε τη συζήτηση, για να ρωτήσει τι μπορεί να προσφέρει στην ίδια η συνέντευξη αυτή και φάνηκε να ικανοποιείται με την απάντηση ότι θα προβληθούν τα προβλήματα και οι προσδοκίες της .

Επόμενη συνεντευξιαζόμενη είναι η 33 χρονών Δέσποινα που μένει στον καταυλισμό του Κορωπίου. Έχει δύο παιδιά, μια κόρη 12 ετών και έναν γιό 2. Η γυναίκα δεν έχει λάβει ούτε τη βασική εκπαίδευση. Χαρακτηριστικά δυσκολεύεται να απαριθμήσει τα έτη του γάμου της, που πρέπει να είναι γύρω στα 15. Κύριο εισόδημα της οικογένειας της είναι τα τυχόν επιδόματα που λαμβάνουν από το κράτος και τα μικρά έσοδα που έχουν από πωλήσεις έξω από τις λαϊκές, αφού δεν μπορούν να βγάλουν κανονική άδεια για πάγκο. Σε αντίθεση με την καθόλα απότομη συμπεριφορά της, δείχνει μεγάλη συστολή όταν πρόκειται να καθίσει δίπλα στην ερευνήτρια λέγοντας σε φίλη της: «μπορεί να σιχαίνεται η κοπέλα». Η γηραιότερη των συνεντευξιαζόμενων είναι η Ευφραιμία, είναι 50 ετών και έχει ήδη αρκετά εγγόνια και ένα δισέγγονο. Αυτή και ο καρδιοπαθής άντρας της επιβιώνουν με ένα επίδομα αλληλεγγύης και με τα ελάχιστα κέρδη που τους αποφέρουν οι πωλήσεις έξω από τις λαϊκές. Η γυναίκα δεν έχει πάει καθόλου σχολείο και αφιερώνει τον περισσότερο της χρόνο στην ανατροφή των εγγονών της.

Τελευταία συνεντευξιαζόμενη είναι η Μαρία, 35 ετών και κάτοικος Γλυφάδας. Διαμένει σε ένα ευρύχωρο ισόγειο διαμέρισμα σε συγκρότημα πολυκατοικιών μαζί με το σύζυγο και τα τέσσερα παιδιά τους, δύο κορίτσια 15 και 16 ετών και δύο αγόρια 6 και 19. Το

σπίτι έχει λιτή διακόσμηση και λίγα μεγάλα έπιπλα. Κατάγεται από τον Δενδροπόταμο Θεσσαλονίκης, όπου και έζησε ώσπου να παντρευτεί σε αντίσκηνα. Φοίτησε μέχρι την Α' γυμνασίου και έκτοτε αφοσιώθηκε στην οικογενειακή ζωή και την ανατροφή των παιδιών της. Η Μαρία νεώτερη έχει ασχοληθεί με το εμπόριο, όμως τα τελευταία χρόνια δεν εργάζεται καθόλου. Το νοικοκυριό στηρίζεται εξ ολοκλήρου στον μισθό του άντρα της, ο οποίος ασχολείται πολιτικά με την κοινωνική ένταξη των Ρομά στην Ελλάδα.

Για μια πιο σφαιρική εικόνα του δείγματος και για την αποφυγή σύγχυσης ακολουθεί αναλυτικός πίνακας με τα κύρια στοιχεία των γυναικών, όπου “-” σημαίνει μηδενική εκπαίδευση ή ανεργία στην εκάστοτε περίπτωση:

Συνεντευξ/όμενη	Ηλικία	Τόπος Κατοικίας	Είδος Κατοικίας	Εκπαιδευτικό Επίπεδο	Επάγγελμα	Παιδιά
Βαγγελιώ	38	Πειραιάς	Διαμέρισμα	-	-	Κόρη 11, γιος 3
Χρύσα	50	Θήβα	Παράπηγμα	-	Σιδηρικά	3 Γιους
Γαβριέλλα	11	Πειραιάς	Διαμέρισμα	-	-	0
Βαρβάρα	48	Αγ. Βαρβάρα	Διαμέρισμα	Ε' Δημοτικού	Γυρολογικό Εμπόριο	Γιος 30
Χριστίνα	29	Αγ. Βαρβάρα	Διαμέρισμα	Α' Λυκείου	Γυρολογικό Εμπόριο	Κόρη 11
Ρένα	33	Αγ. Βαρβάρα	Διαμέρισμα	Α' Λυκείου	-	Κόρη 6, Γιος 16
Σοφία	34	Κορωπί	Παράπηγμα	-	Εποχικές δουλειές & πλανόδιο εμπόριο	Γιοι 12, 17, 18
Δέσποινα	33	Κορωπί	Καταυλισμός	-	Εποχικές δουλειές & πλανόδιο εμπόριο	Κόρη 12, Γιος 2
Ευφραιμία	50	Κορωπί	Καταυλισμός	-	Εποχικές δουλειές & πλανόδιο εμπόριο	2 κόρες, 2 γιους
Μαρία	35	Γλυφάδα	Διαμέρισμα	Α' Γυμνασίου	-	Κόρες 15, 16, Γιοι 6, 19

5.4 Ανάλυση δεδομένων

- *Αποκλίνει η καθημερινότητα μιας γυναίκας Ρομά από μιας μη Ρομά;*

Συμπεραίνεται από την ανάλυση δεδομένων ότι καμία από τις Ρόμισσες δεν έχει ολοκληρώσει το σχολείο, επιβεβαιώνοντας έτσι τη σχολική διαρροή που επισημαίνεται στη βιβλιογραφία. Ως εκ τούτου καμία δεν εργάζεται σε θέση ισχύος, ούτε έχει μόνιμη θέση, προκύπτει όμως ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων εργάζονται, τουλάχιστον όταν έχουν την ευκαιρία. Ως φαίνεται οι τρεις που δεν εργάζονται, μη συμπεριλαμβανομένου της ανήλικης, είναι πιο ευκατάστατες. Οι δύο μάλιστα είναι άνεργες έπειτα από επιθυμία του άντρα τους να αφοσιωθούν στην οικογενειακή ζωή ενώ μια δήλωσε ότι στο κοντινό μέλλον θα ξεκινήσει να εργάζεται. Όλες οι γυναίκες ανεξαιρέτως εξέφρασαν την επιθυμία τους να απασχολούνται διαφορετικά σε μια σταθερή δουλειά. Ακόμη, διαφαίνεται η κλίση της φυλής προς το εμπόριο, γιατί πέραν του γεγονότος ότι οι περισσότερες ασχολούνται με σχετικά επαγγέλματα, η Χριστίνα και η Μαρία, δήλωσαν ότι ονειρεύονται να ανοίξουν καταστήματα. Η Χριστίνα δηλώνει με δυσαρέσκεια για την τωρινή της δουλειά πως «πρέπει να το κάνω, αλλά δε μου αρέσει καθόλου να σταματάω τον κόσμο στον δρόμο και να πρέπει να τους πιάνω τη κουβέντα». Τα έξοδα που κάνει για τον εαυτό της είναι ελάχιστα και το ενδιαφέρον της μονοπωλεί η κόρη της. Επίσης όλες οι γυναίκες αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου τη φροντίδα του σπιτιού και τις οικιακές εργασίες. «Όλη μέρα νοικοκυριό», λέει χαριτολογώντας η Μαρία, η οποία ξεσκάει πηγαίνοντας στο γυμναστήριο μαζί με τις κόρες της. Οι γιαγιάδες, Βαρβάρα και Ευφραιμία, δίνουν εξέχουσα σημασία στην ανατροφή των εγγονών τους καμαρώνοντας ιδιαίτερα για τις άριστες επιδόσεις τους στο σχολείο. Η Βαρβάρα, παρά την αφοσίωση που έχει στην εγγονή της λυπάται που δεν μπορεί να βοηθήσει στην καθημερινή μελέτη, παρότι έχει φτάσει και η ίδια στην Πέμπτη τάξη, ενώ η Ευφραιμία, που δεν έχει λάβει ούτε τη στοιχειώδη μόρφωση, με παιδαριώδη ενθουσιασμό περιγράφει τα επιτεύγματα της δεκάχρονης εγγονής της: «Μέχρι εφημερίδα διαβάζει. Άμα την ακούσεις να μιλάει θα νομίζεις ότι είναι δασκάλα, όλα τα γράμματα ξέρει (...) Άμα δεν πάει σχολείο κλαίει». Η μικρότερη Γαβριέλλα, που δεν πηγαίνει ούτε σχολείο, ούτε εργάζεται ασχολείται επίσης με τα του οίκου, εκτός από το μαγείρεμα, αφού οι γονείς της φοβούνται να την αφήσουν να χρησιμοποιήσει την κουζίνα και μεγαλώνει τον αδερφό της.

«Η ζωή στη πόλη είναι πολύ καλύτερη, στη Θήβα υπάρχουν πολλά ναρκωτικά», τονίζει η Χρύσα, ενώ η Μαρία λέει «Τότε ήταν πολύ όμορφα χρόνια, ανέμελα. Λέγαμε ότι είναι το μικρό Παρίσι (για τον Δενδροπόταμο). Τώρα δεν έχει ομορφιά, είναι όλο ναρκωτικά». Γίνεται εμφανής λοιπόν η τάση αστικοποίησης και για τις κοινότητες Ρομά και η αποκοπή από την επαρχία που θεωρείται πιο περιθωριοποιημένη και από τους ίδιους τους Ρομά.

Σχετικά με αυτό το ερευνητικό ερώτημα, θα λέγαμε ότι ο τρόπος ζωής της Ρόμισσας συμπίπτει περισσότερο με μιας Ελληνίδας περασμένων δεκαετιών, παρά με της σύγχρονη γυναίκας. Κύριος πυλώνας της ζωής όλων τους είναι η τεκνοποίηση και η ανατροφή των παιδιών τους, την οποία όπως έδειξαν τα δεδομένα αναλαμβάνουν με περίσσια στοργή. Όπως εξηγεί η Σοφία για τις Ρόμισσες που ζητιανεύουν μαζί με τα παιδιά τους: «Νομίζεις εμείς θέλουμε να παίρνουμε τα παιδιά μας στο κρύο ή τον καύσωνα; Που να τα αφήσουμε όμως;». Φαίνεται ότι επαγγελματικά όλες τους μετανιώνουν για τη μη φοίτηση και μετέπειτα αδυναμία εύρεσης εργασίας, και αναγνωρίζουν τη σημαντικότητα του σχολείου. Όλες τους επιθυμούν για τα παιδιά ή εγγόνια τους καλύτερες προοπτικές και τα παροτρύνουν να συνεχίσουν δυναμικά τις σπουδές τους, ούτως ώστε να μην έχουν την ίδια κατάληξη. Μέχρι και η Βαγγελιώ με τον αυστηρό σύζυγο, σκέφτεται την πιθανότητα να προσλάβει μία δασκάλα για να της μάθει να γράφει τώρα που θα μετακομίσουν στο νέο τους σπίτι. Δεν υπάρχει συνάρτηση της ηλικίας με την επαγγελματική αποκατάσταση, διαφαίνεται όμως ότι η πλειοψηφία των νεότερων γυναικών έχουν φτάσει σε υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο από ότι οι παλαιότερες που δεν εγγράφηκαν καν στο σχολείο, πράγμα ελπιδοφόρο για τις επόμενες γενιές. Ο από πολλούς «κατακριτέος» τρόπος ζωής των Ρομισσών, λοιπόν, δεν διαφέρει τόσο από της Ελληνίδας γιαγιάς που ζει ακόμα στην επαρχία.

- *Πως αντιλαμβάνεται η σύγχρονη Ρόμισσα το ρόλο της μέσα στην κοινότητα και στην οικογένεια;*

Οι συνεντευξιαζόμενες έριξαν φως και σε πτυχές της καθημερινότητάς τους, εκτός από την ιδιότητα τους ως μητέρες και εργαζόμενες. Αναφορικά με την οικονομική τους

ανεξαρτησία όλες όσες εργάζονται, έστω και περιστασιακά δήλωσαν πως μοιράζονται τα χρέη του σπιτιού μαζί με τους συζύγους τους, αναλόγως ποιος έχει τη δυνατότητα, χωρίς όμως να είναι υπόλογες για τα ακριβή εισοδήματα τους σε κανέναν. Σε σχετική ερώτηση η Δέσποινα απαντά θιγμένη: «Μπορεί να είμαστε τσιγγάνοι αλλά έχουμε άντρες που είναι κύριοι! Τι μας λείπει; Φαγητό; Απορρυπαντικά; Αυτά θα πάρουμε. Εμείς κάνουμε κουμάντο στα λεφτά μας». Μάλιστα διευκρινίζει και τις αρχές της φυλής της λέγοντας: «Σε άλλες φυλές οι άντρες βάζουν τις γυναίκες να δουλεύουν για να πίνουν, σε εμάς όχι». Ομοίως και η Βαρβάρα δηλώνει πως αυτή κυρίως διαχειρίζεται τα οικονομικά της και του άντρα της, με πρωταρχικό σκοπό την κάλυψη κάθε ανάγκης της εγγονής της.

Η Ευφραιμία πριν ξεκινήσουμε τη συνέντευξη προστάζει έναν νεότερο άντρα να φύγει, χαριτολογώντας: «Τον έχω βαφτίσει και έχω δικαίωμα να του μιλάω όπως θέλω», επιβεβαιώνοντας τη βιβλιογραφία που θέλει τη θέση της γυναίκας να ανεβαίνει ιεραρχικά με τη μητρότητα και μετά από κάποια ηλικία, αλλά και αναδεικνύοντας το ζήτημα της έντονης θρησκευτικότητας των τσιγγάνων. Όπως προαναφέρθηκε και στο μέγλωμα των παιδιών φαίνεται να έχουν λόγο, όχι μόνο οι γονείς αλλά και η ευρύτερη οικογένεια. Η Ρένα διηγείται πως ο γιος της, παρακολούθησε έως και την τάξη της πρώτης γυμνασίου, την οποία επανέλαβε τρεις φορές κι έπειτα διέκοψε. Η ίδια λέει πως «η γιαγιά του φταίει, όταν έκανε κρύο του έλεγε να μην πάει σχολείο», ψέγοντας την γηραιότερη, μη μπορώντας όμως να αψηφήσει το λόγο της.

Η σύναψη γάμου σε πολύ μικρή ηλικία αποτελεί δεδομένο για την επιστημονική κοινότητα, πράγμα που αποδεικνύει και η παρούσα έρευνα, με όλες τις συνεντευξιαζόμενες να έχουν παντρευτεί πολύ πριν ενηλικιωθούν. Κύριο αίτιο αυτού φαίνεται να είναι η παρεμβατικότητα της κοινότητας στη ζωή του υποκειμένου. Η Σοφία δεν πήγε σχολείο δεν ήθελε όμως και να παντρευτεί: «Εγώ, γύρω στα 10, έπιασα τον πατέρα μου και του είπα ότι δεν θέλω να παντρευτώ αλλά μου είπε ότι ο λόγος είναι λόγος, και έτσι με έδωσε». Ξεκαθαρίζει λοιπόν ότι δεν της δόθηκε η δυνατότητα να το επιλέξει μόνη της και ότι η σημασία της διατήρησης της υπόστασης του πατέρα της στην υπόλοιπη κοινότητα όρισε την πορεία της ζωής της. Συγκεκριμένα αναφέρει περισσότερες από μία φορές, ότι μετανιώνει που παντρεύτηκε και έκανε παιδιά από τόσο

μικρή ηλικία και απεύχεται να συμβεί το ίδιο και με τους γιους της. Η Μαρία, της οποίας ο γάμος δεν αποτελεί συμφωνία μεταξύ οικογενειών, όπως συνηθίζεται δηλώνει «Είχαμε βγει ραντεβού με τον άντρα μου όταν ήμουν δεκατέσσερα και μια ξαδέρφη μου μας κάρφωσε στο θείο μου. Αυτόν φοβόμουν περισσότερο γιατί ήταν ο μεγαλύτερος, είμαστε μεγάλη οικογένεια. Φοβήθηκα ότι θα μου κόψει τα μαλλιά, τέτοιο φόβο δεν έχω ξαναανιώσει.» Η γυναίκα θυμάται με τρόμο αυτή την πρώτη συνάντηση με τον άντρα της που κατέληξε σε γάμο μετά από δική της πρόταση να κλεφτούνε, ώστε να γλιτώσει την τιμωρία από την ευρύτερη οικογένεια. Μετά από είκοσι χρόνια γάμου δηλώνει ρητά ότι δεν θέλει τα παιδιά της να ζήσουν τα ίδια, να χάσουν την παιδικότητα τους, για αυτό και έχουν απομακρυνθεί από την κοινότητα. Η ερωτώμενη δηλώνει ότι έχουν κρατήσει καλές σχέσεις και περνούν μαζί διακοπές και αργίες όμως έφυγαν από αυτούς γιατί δεν ήθελαν τα παιδιά τους να επηρεαστούν και να παντρευτούν. Μάλιστα εξιστορεί με καμάρι τα πειράγματα που της κάνουν οι οικείοι τους: «Όταν πηγαίνω στα Ρομά μου λένε, τι θα γίνει; Πότε θα παντρέψεις τα κορίτσια; Έγινες και εσύ μπαλαμή; Ξέρω όμως ότι χαίρονται και η οικογένεια μου είναι παράδειγμα για αυτούς». Δηλώνει περήφανη που είναι Ρομά και θεωρεί μοναδικό συνδυασμό την συγγένεια. Ορίζει δηλαδή την ιδιότητα του Ρομά σαν μια διευρυμένης μορφής οικογένεια.

Σχετικά με την γνωστή από τη βιβλιογραφία, συνήθεια της απιστίας και αποδοχής από πλευράς της γυναίκας, μιλούν τα παραδείγματα της Βαγγελιώς και της Χριστίνας. Η Βαγγελιώ, που καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης εκθειάζε συνεχώς τον σύζυγό της, του οποίου το όνομα έχει κάνει τατουάζ, ανέφερε πως στο παρελθόν υπήρχαν εντάσεις και εξωσυζυγικές σχέσεις από τη πλευρά του άνδρα, πολλές φορές μάλιστα είχε διώξει εκείνη και τα παιδιά της από το σπίτι. Η ίδια προκειμένου να σώσει τον γάμο της προτιμούσε να φεύγει αντί να φέρει αντιρρήσεις. Πλέον, δεν αντιμετωπίζει τέτοιο πρόβλημα και βρίσκονται σε προσπάθεια τρίτης τεκνοποίησης «Δόξα τω θεώ η άλλη παντρεύτηκε και ησυχάσαμε». Η Χριστίνα νύφη της Βαρβάρας, ζήτησε ρητά να απομακρυνθεί από την πεθερά της, ώστε να απαντήσει σε όποια ερώτηση της τεθεί. Παραδέχτηκε πως έχει βιώσει την απιστία πολλάκις, κάτι που της έχει δημιουργήσει ψυχολογικά και ψυχοσωματικά προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίζει με βοήθεια ειδικού. Σημειώνει πως «είναι πολύ σημαντικό να συζητάς με το σύντροφό σου κι όχι με τους

γονείς του». Η γυναίκα μάλιστα αναφέρει πως η κόρη της την βοηθά να ανακαλύπτει στοιχεία για τις εξωσυζυγικές σχέσεις του πατέρα της: «Δεν θέλω να της τα λέω, αλλά έχει βρει πως ανοίγει το κινητό του και το ψάχνει όταν μπορεί». Τα παραπάνω είναι ήδη γνωστά από τη βιβλιογραφία, διαφαίνεται όμως μια ανοδική πορεία στην διαχείριση των θεμάτων της ιδιωτικής σφαίρας, με τη Χριστίνα να παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσφορία, ενσυναίσθηση για την παρεμβατικότητα των συγγενών και να προσπαθεί να λύσει τα ζητήματα της σχέσης της και της προσωπικότητας της έστω με τη βοήθεια ειδικού. Οι γονείς της Μαρίας, επίσης είναι χωρισμένοι τα τελευταία χρόνια, καθώς όπως έλεγε η μητέρα της: «Η στα νιάτα ή στα γεράματα χωρίζεις». Αποκαλύπτει ότι ο πατέρας της παρόλο που ήταν καλός οικογενειάρχης διατηρούσε για χρόνια και κατ'εξακολούθηση εξωσυζυγικές σχέσεις. Παρόλη την ανεκτικότητα της η γυναίκα δεν άντεξε και του ζήτησε διαζύγιο στην ηλικία των 58 ετών, πράγμα εξίσου ελπιδοφόρο για την άνοδο των δικαιωμάτων των γυναικών.

Αναφορικά με τη σχέση των δύο φύλων τα αποτελέσματα διχάζουν. Από την μια, η Χρύσα παρουσιάζει ιδιαίτερη συμμετοχή στη συζήτηση όταν γίνεται αναφορά σε ζητήματα ισότητας των φύλων, όπου με μεγάλη επιφύλαξη είπε «ε, καμιά φορά τρώμε ξύλο από τους άνδρες», χωρίς να δώσει περαιτέρω απαντήσεις επί του θέματος. Γενικότερα, στην πλειοψηφία των διαπροσωπικών σχέσεων των ερευνώμενων φαίνεται οι γυναίκες, ανεξάρτητα από τις συνθήκες της πραγματικότητας τους, τις οικονομικές απολαβές ή τη θέση τους στην οικογένεια, να αισθάνονται υποδεέστερες των αντρών και των γηραιότερων τους. Μπορούμε να το κατανοήσουμε καλύτερα στην περίπτωση της Μαρίας που απολαμβάνει την καλύτερη ποιότητα ζωής από τις υπόλοιπες, μαθαίνουμε όμως ότι ενώ ο σύζυγος της που κινητοποιείται για τα δικαιώματα των Ρομά και έχει μια θέση ευθύνης, και της έχει προτείνει να συνεργαστούν αυτή νιώθει ανεπαρκής: «Εγώ είμαι πιο αργόστροφη και δεν μιλάω καλά και επίσημα», με τον ίδιο να έχει πάει σχολείο μόνο για τρεις μήνες. Γίνεται κατανοητό λοιπόν ότι ακόμα και όταν οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων δεν είναι απόλυτα εξουσιαστικές, οι Ρόμισσες κουβαλούν σχεδόν πάντα το φορτίο της κατωτερότητας.

- *Αποτελούν τα ήθη και τα έθιμα της τσιγγάνικης κοινότητας τροχοπέδη για την*

κοινωνική ανέλιξη των γυναικών;

Τα ήθη και τα έθιμα της τσιγγάνικης κοινότητας εμφανώς επηρεάζουν την κοινωνική ανέλιξη των γυναικών σύμφωνα με την ανάλυση των δεδομένων των δέκα συνεντεύξεων. Συγκεκριμένα το έθιμο της διατήρησης της παρθενίας φαίνεται να χαράζει την πορεία της ζωής αντρών και γυναικών. Η γυναίκα στην κοινότητα περνάει αδιαμφισβήτητα πολύ χρόνο με τις οικείες της και επηρεάζεται άμεσα από αυτές. Εξαιρέσεις στην έρευνα αυτή αποτελούν οι τρεις γυναίκες που δεν μένουν κοντά σε συγγενείς τους αν και σε καμία από τις περιπτώσεις δεν λείπουν οι συχνές επισκέψεις από συγγενικά πρόσωπα. Για τις ερωτώμενες που εγγράφηκαν στο σχολείο και παρακολούθησαν κάποια έτη, η γνωριμία και σχέση με έναν νέο αποτελεί αίτιο της σχολικής διαρροής, ενώ για όσες δεν έχουν πάει σχολείο ποτέ οι λόγοι είναι ξεκάθαροι και συνοψίζονται στα λεγόμενα της Βαγγελιώς που παραδέχεται πως η κόρη της δεν πήγε σχολείο, κυρίως διότι ο πατέρας της είχε έντονες ανησυχίες για ενδεχόμενο κλέψιμο¹⁰¹. Επισταμένα εξέφρασε ότι ο γιος τους θα πάει οπωσδήποτε στο σχολείο και θα ολοκληρώσει τουλάχιστον το δημοτικό, προτού ακολουθήσει τον πατέρα του στην εργασία, «θέλει δε θέλει θα πάει, να μάθει γράμματα, να βγει με τη δύναμη του θεού ό,τι καλύτερο, να ξέρει να γράψει και να μην το κοροϊδεύουν». Πάντως, αν είχε την ελευθερία επιλογής θα είχε στείλει και τα δύο της παιδιά στο σχολείο, λέγοντας «μέσα από την καρδιά μου θα ήθελαν να πάνε 18-19 κι έπειτα να ανοίξουν σπίτι». Η Ρένα, πιστεύει στις ίσες ευκαιρίες των φύλων, ενώ ισχυρίζεται ότι η μόρφωση και μετέπειτα ανέλιξη εξαρτάται από την προσωπικότητα του καθενός. Η Βαρβάρα ονειρεύεται ένα ακαδημαϊκό μέλλον για την εγγονή της. Πάραυτα, στην ερώτηση για το τί θα έκανε εάν η εγγονή της ερωτευόταν, απάντησε συγκινημένη «τότε θα ήθελα να δω το παιδί ευτυχισμένο με τον άνθρωπο που αγάπησε», αφήνοντας να εννοηθεί η πιθανή διακοπή της φοίτησης του κοριτσιού. Εν αντιθέσει, η Χριστίνα λέει για την κόρη της: «η κόρη μου δεν θα παντρευτεί Ρομά, να φύγει από εδώ». Δηλώνει ξεκάθαρα ότι δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στη μόρφωση παρά στα εθιμοτυπικά, και θα προτιμούσε η κόρη της να παντρευτεί μετά τα 25. Είναι αποφασισμένη να επιμείνει ώστε η κόρη της να

¹⁰¹ Κλέψιμο, στην κουλτούρα των ρομά, είναι η αρπαγή της νεαρής από τον άντρα, που συνεπάγεται τον γάμο και την ολοκλήρωση των σεξουαλικών σχέσεων

αποφοιτήσει από το σχολείο και θα ήθελε πολύ να την δει ως γιατρό ή δικηγόρο, πράγμα που θα μπορούσε να σημαίνει πως οι νεότερες γενιές πιθανόν αρχίζουν με αργούς ρυθμούς να απελευθερώνονται από τα στεγανά της καταπιεσμένης σεξουαλικότητας και να οραματίζονται ένα πιο μέλλον με μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής ένταξης και με περισσότερες μελλοντικές προοπτικές.

Η άποψη της οικογένειας της Μαρίας για τα θέματα σεξουαλικότητας, αποδεικνύει απόλυτα την επιρροή των παραδόσεων και την προσκόλληση στα έθιμα των τσιγγάνων. «Δεν θα ξεχάσω όταν γέννησα τον πρώτο μου γιο, στα 16, ο γιατρός φώναξε το προσωπικό και είπε: Κοιτάζτε ένα μωρό που έκανε μωρό», συνοψίζοντας το λόγο για τον οποίο έφυγε μακριά από την κοινότητα. Ενδιαφέρον προκαλούν οι περιορισμοί που έχουν βάλει, αυτή και ο σύζυγος της, σε όλα τα παιδιά τους να μην παντρευτούν και να μην αναπτύξουν ολοκληρωμένες σχέσεις ως τα 18. Δεν τους πειράζει να παντρευτούν «Ρώσους, Αλβανούς, Μπαλαμούς» όπως τονίζει και επιθυμούν να γνωρίζουν τους εκάστοτε συντρόφους τους ακόμα και πριν το γάμο. Χαρακτηριστικά αναφέρει για τις κόρες της ότι και οι ίδιες δεν θέλουν να συνάψουν σχέσεις ακόμα, «Είμαστε τυχεροί!», λέει με ενθουσιασμό. Εκτιμά όμως ότι θα παντρευτούν μεταξύ 20 και 30 χρονών: «Μετά τα 20 θα τα παντρέψω τα κορίτσια, στα 22, 25, ας είναι και 30», ενώ αφήνει ανοιχτά τα περιθώρια για τα αγόρια. Η Ρένα επίσης, είναι κάθετη στο θέμα της διατήρησης της παρθενίας και της εντιμότητας της γυναίκας και ρητά λέει «καλές είναι αυτές που γυρνάνε με τον έναν και με τον άλλον πριν παντρευτούν; Δεν πρόκειται να δεχτώ κάτι τέτοιο για την κόρη μου». Διαφαίνεται λοιπόν η αναγνώριση του δυσμενούς της παράδοσης σε σχέση με την εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση αλλά παρ'όλα αυτά φαίνεται ότι οι γονείς θεωρούν ανεπίτρεπτη την σύναψη σεξουαλικών σχέσεων τουλάχιστον μέχρι την ενηλικίωση.

Παρόμοια η Σοφία, δηλώνει πως νουθετεί τους γιους της να μην έχουν ολοκληρωμένες σχέσεις, αρχικά για να διαφυλάξει την τιμή τους και επιμέρους για να μην μπουν στη διαδικασία τεκνοποίησης: «Δεν μπορώ να πω στο γιο μου την πήρες, την παρατάς. Άμα μου πει ότι έκανε μια σχέση θα του πω άστο, περίμενε λίγο ακόμα». Παρόλα αυτά σημειώνει ότι η ίδια ζήτησε την κοπέλα από το θείο της, από όταν ήταν μωρό, ίσως

επειδή δεν είχε δική της κόρη, σύμφωνα με τα λεγόμενα της. «Δύο πράγματα υπάρχουν στη ζωή, ένα ναι και ένα όχι. Θα μου δώσεις τη μικρή;» λέει αποφασιστικά εξιστορώντας το πώς κανονίστηκε το προξενιό, με τον 17 χρονών γιο της σήμερα να συμβιώνει με την νεαρή που πρόκειται να παντρευτεί, η οποία είναι και δεύτερη ξαδέρφη του. Η συνεντευξιαζόμενη ακόμη εκφράζει την ανάγκη να βρει μια νύφη και για το μεγάλο της γιο. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι ανεξαρτήτως οικονομικού επιπέδου οι σύγχρονες Ρόμισσες έχουν αρχίσει να αντιλαμβάνονται την σημαντικότητα γάμου και τεκνοποίησης μετά από κάποια ηλικία, όμως όλες δυσκολεύονται να αποκοπούν από την παράδοση που θέτει την διατήρηση της παρθενίας στο επίκεντρο. Η συμπεριφορά της Σοφίας συγκεκριμένα, πιθανά μαρτυρά ότι οι γυναίκες Ρομά δεν είναι σε όλους τους τομείς κατώτερες των αντρών και ειδικά στα θέματα που αφορούν τα παιδιά τους έχουν εκείνες τον πρώτο λόγο.

Με βαθιά ριζωμένες τις ρόμικες παραδόσεις, η μικρή Γαβριέλλα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης αυθόρμητα προσκόμισε φωτογραφίες από γάμους συγγενικών της προσώπων, στους οποίους έχει παρευρεθεί. Ακόμη με ενθουσιασμό πρόβαλε βίντεο από το γλέντι ενός παραδοσιακού γάμου. Επιπλέον, ανέφερε πολλές φορές πως βρίσκεται σε προετοιμασίες για τον αρραβώνα της, με τον οποίο θα γνωστοποιήσει στον ευρύτερο κύκλο της ότι είναι δεσμευμένη ώστε να σηματοδοτηθεί η απαγόρευση όποιας διεκδίκησης. Όλα τα παραπάνω είναι πολύ συνηθισμένα για τα νεαρά κορίτσια που δεν πηγαίνουν σχολείο, σύμφωνα πάντα με τη βιβλιογραφία.

Σοκάρει η δήλωση της Βαγγελιώς που λέει χαρακτηριστικά «έχω ακούσει πως δεν υπάρχει κίνδυνος, δεν πρόκειται για συγγένεια όταν δεν είναι σπόρος δικός σου, όταν δεν είναι το παιδί του αδερφού σου», για την περίπτωση της κόρης της που είναι λογοδοσμένη με τον ξάδερφο της. Σε αυτό το απόσπασμα επιβεβαιώνεται η βιβλιογραφία σχετικά με την ενδογαμία αλλά και την θέση ισχύος του άντρα. Όμως άγνωστη πτυχή της πραγματικότητας αποτελεί η μαρτυρία της Μαρίας για τον αδερφό της. Η συνεντευξιαζόμενη εξιστορεί την κατάρρευση της ψυχικής υγείας του αδερφού της, τον οποίο παράτησε η γυναίκα του σύντομα μετά το γάμο και παντρεύτηκε άλλον, πράγμα που τον οδήγησε σε θάνατο: «Έπαιρνε χάπια, αντικαταθλιπτικά, και είχε φίλους που

πέρναν άλλα χάπια. Πήρε πέντε μαζί και πέθανε στον ύπνο του». Αντίθετα λοιπόν με την προηγούμενη περίπτωση, το παραπάνω πιθανόν καταδεικνύει το φορτίο που βαραίνει τους άντρες Ρομά να διατηρούν τον αναχρονιστικό ρόλο που τους έχει αποδοθεί από το σύνολο, με τον απατημένο άντρα να αισθάνεται τον πλήρη εξευτελισμό και την απόρριψη από την κοινότητα του σε σημείο δυσβάσταχτο.

- *Βιώνουν οι γυναίκες Ρομά τον αποκλεισμό από τους μη Ρομά;*

Δεν αναφέρουν όλες οι ερωτώμενες πως βιώνουν αποκλεισμό από τους μη Ρομά. Οι γυναίκες που είναι σε χειρότερη οικονομική κατάσταση και ζουν ή ζούσαν μέχρι πρόσφατα σε καταυλισμούς φαίνεται να βιώνουν πιο έντονα τον αποκλεισμό σε σχέση με τις γυναίκες της Αγίας Βαρβάρας και της Γλυφάδας που είναι μόνιμα εγκατεστημένες σε σπίτια εδώ και χρόνια. Η Βαρβάρα αναφέρει πως δεν υπήρξε ποτέ θύμα ρατσιστικών επιθέσεων και συμπεριφορών, αποδίδοντας τα αίτια κυρίως στην εύπορη και αρχοντική καταγωγή της. Εξού και η Χριστίνα που έχει αρκετές συναναστροφές με ανθρώπους μη Ρομά και απολαμβάνει την παρέα μαζί τους, και θυμάται να είναι πλήρως αποδεκτή στο σχολικό περιβάλλον, πλην ορισμένων περιπτώσεων μη αποδοχής από συγκεκριμένους καθηγητές. Η Μαρία, όχι μόνο δεν βιώνει αποκλεισμό αλλά αυτή και η οικογένεια της έχουν αναπτύξει στην γειτονιά ένα δίκτυο μη Ρομά με τους οποίους έχουν καθημερινές σχέσεις. Η ερωτώμενη απαντά ότι δεν βιώνει κανενός είδους ρατσισμό, ούτε εκείνη, ούτε τα παιδιά της και ενημερώνει ότι όλοι στην περιοχή χάρηκαν όταν γύρισαν μετά από δύο χρόνια διαμονής στη Θεσσαλονίκη. «Πέτυχε μια οικογένεια που μας ξέρουν όλοι», λέει χαρούμενη.

Αντίθετα οι γυναίκες του Πειραιά και του Κορωπίου βιώνουν τον αποκλεισμό σε κάθε έκφανση της ζωής τους. Η Βαγγελιώ αναφέρει χαρακτηριστικά «πάω στις δημόσιες υπηρεσίες για να πληρωθώ και μου ζητάνε να υπογράψω και δεν ξέρω, με κοροϊδεύουν οι άλλοι από πίσω». Ακόμη, πολλές φορές διατύπωσε την ανησυχία της σχετικά με τον ρατσισμό που υπάρχει στα σχολεία μεταξύ συνομήλικων και τη φοβία να μην έρθουν τα παιδιά της αντιμέτωπα με τέτοιου είδους συμπεριφορές. Ο ρατσισμός που βιώνει η Σοφία και οι οικείοι της από τους μη Ρομά, συνοψίζεται στο εξής περιστατικό που της συνέβη

πρόσφατα στο σούπερ μάρκετ: «Μου πήρε τη σειρά στο ταμείο και μου είπε: «κάτσε πέντε μέτρα μακριά γύφτισσα!», εσύ είσαι γύφτισσα, της είπα, που σου έδωσα τη σειρά μου και δεν έχεις και τρόπους». Καταλήγοντας για τις αδικίες που αισθάνεται από τους μη Ρομά λέει «Δεν υπάρχει άλλος θεός για μένα, άλλος για σένα, όλοι από το ίδιο καλούπι βγήκαμε».

Ιδιαίτερη μνεία κάνουν οι ίδιες γυναίκες στο ρατσισμό που βιώνουν τα παιδιά τους και κυρίως στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η Σοφία, σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών της αναφέρει: «Δεν θέλω τα παιδιά μου να μείνουν αγράμματα όπως εγώ. Τα μεγάλα που ήρθανε σε κάποια ηλικία σταματήσανε το σχολείο. Ο μικρός μου θέλει να σταματήσει και αυτός γιατί τον κοροϊδεύουνε τα άλλα παιδιά, τον λένε γύφτο και τον χτυπάνε. Δεν τον παίζουνε». Η γυναίκα δηλώνει με μεγάλη πικρία ότι ο μικρός της γιος ξέρει να γράφει, να διαβάζει, είναι άριστος στα μαθηματικά και μάλιστα ήθελε να γίνει αστροναύτης, και ξεκαθαρίζει τις προσπάθειες της ίδιας να τον πείσει να συνεχίσει τη φοίτηση στο γυμνάσιο: «Εγώ τον έφερα εδώ να μάθει γράμματα, να γίνει κάτι στη ζωή του, όχι να τον βρίζουνε. Δεν μπορεί να έχει τα ίδια πράγματα, να φοράει τα ίδια ρούχα και για να είμαι ειλικρινής κάποιες φορές δεν έχω να του δώσω ούτε το φαγητό του. Με ένα μεροκάματο πώς να σενιάρω ολόκληρη οικογένεια; Έπιασα τη δασκάλα, αλλά δεν βοηθάει ούτε αυτή (...) Κλαίει και δεν θέλει να ξαναπάει».

Αντίθετα οι δηλώσεις της Βαρβάρας μπορούν να ανατρέψουν τη θεωρία περί κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά. Η ίδια φοίτησε έως την Πέμπτη δημοτικού και μάλιστα σε ιδιωτικό σχολείο, κάτι που δεν ήταν σύνηθες στην εποχή της, μάλιστα είπε πως «τα υπόλοιπα παιδιά ζήλευαν που πήγαινα με σχολικό και το ακολουθούσαν τρέχοντας». Για το γιο της που σταμάτησε το σχολείο στην πρώτη λυκείου λέει «από τα 15 είχε δικό του μαγαζί με ρούχα και δικό του αυτοκίνητο, γιατί να πάει στο σχολείο;». Αναφέρει επίσης πως ούτε ο γιος της βίωσε κάποιο είδος ρατσισμού και αποτελούσε πρότυπο μαθητή, μέχρι το τέλος του γυμνασίου. Ωστόσο, αναφέρει πως «μετανιώνω που τον άφησα να διακόψει το σχολείο, ποτέ δε φαντάστηκα πως θα φτάναμε σε δυσμενή οικονομική κατάσταση», περιορίζοντας τα προβλήματα τους γύρω από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης.

Η Ρένα σχετικά με την σχολική αποτυχία του γιου της θεωρεί πως «είναι γύφτος, απελπίστηκα μαζί του, δεν σκέφτεται σαν εμάς, μόνο λεφτά ξέρει να χαλάει». Η αντίληψη αυτή φανερώνει ότι πολλές φορές γίνονται διακρίσεις και μεταξύ των διάφορων φυλών Ρομά, με τον χαρακτηρισμό «γύφτοι» να συμβολίζει τον υποδεέστερο, που έχει τάση προς το έγκλημα, όπως αναφέρει και η βιβλιογραφία. Η Μαρία φαίνεται να αναγνωρίζει πως έχει πολύ καλύτερη ποιότητα ζωής από την πλειοψηφία των Ρομά: «Εβλεπα ένα ντοκιμαντέρ και για να σου είμαι ειλικρινής, έκλαψα. Περνάνε πολύ δύσκολα άλλοι Τσιγγάνοι στους καταυλισμούς». Εν τέλει, η βιβλιογραφία που θέλει τους Ρομά να ζουν στο μεγαλύτερο ποσοστό υπό το φόβο του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας εν μέρει καταρρίπτεται, καθώς σε αυτή την μελέτη αποδεικνύεται ότι λίγο λιγότερο από την πλειοψηφία των οικογενειών που έλαβαν μέρος στην έρευνα, ζουν σε συνθήκες πλήρους αποδοχής, όχι πλουσιοπάροχα αλλά αξιοπρεπή.

- *Ποιες ενέργειες θα επιθυμούσαν οι Ρόμισσες να ληφθούν ώστε να πάψουν να κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό και να ενταχθούν ομαλά στην ευρύτερη κοινωνία;*

Καθώς δεν μπορούμε να αναφερθούμε απόλυτα σε κοινωνικό αποκλεισμό όλων των ερωτώμενων, όπως προκύπτει από το παραπάνω πόρισμα η συζήτηση στρέφεται κυρίως στις επιδιώξεις των Ρομισσών από το κράτος. Όλες τους απάντησαν ότι ψηφίζουν στις εκλογές, με τις περισσότερες να ακολουθούν τις υποδείξεις των αντρών τους. Συγκεκριμένα, η Χριστίνα, η Ρένα, η Χρύσα, η Ευφραιμία, η Δέσποινα και η Μαρία ψηφίζουν ακριβώς όπως τις συμβουλεύουν οι σύζυγοι. Η Βαγγελιώ, από την άλλη αναφέρει πως με τον άντρα της έχουν διαφορετικές απόψεις, εκείνος όμως δεν ψηφίζει καθώς κατάγεται από την Αλβανία και δεν έχει πάρει υπηκοότητα. Αναφορικά με την πολιτική συμμετοχή είτε πως «παρόλο που δεν ξέρω να διαβάσω, ούτε να γράφω, πήγα ψήφισα και αναγνώρισα το σωστό ψηφοδέλτιο από τη σημαία». Κύρια πηγή ενημέρωσής της αποτελεί η τηλεόραση. Επιπρόσθετα, με μεγάλη πικρία έθιξε το ζήτημα των νοσοκομείων και σημείωσε πως υφίσταται μεγάλη αναμονή όταν χρειαστεί να τα επισκεφτεί. Η Βαρβάρα, όσον αφορά τη πολιτική της τοποθέτηση, δήλωσε πως κύριο

αίτημα της οικογένειας της από το κράτος είναι η διευκόλυνση εξόφλησης προηγούμενων οφειλών και εξέφρασε με χαρά την δυνατότητα, που θεωρεί ότι δόθηκε με προηγούμενη κυβέρνηση, σε οικεία της πρόσωπα να διεκδικήσουν δικαιώματα για τη κοινότητα.

Η Σοφία που ζει κάτω από το όριο της φτώχειας έχει αναπτύξει έντονες πολιτικές και κοινωνικές απόψεις. Δηλώνει ότι επανειλημμένως έχει προσπαθήσει να βρει μια θέση στο δήμο: «όχι σε γραφείο, να καθαρίζω ή να μαζεύω σκουπίδια από το δρόμο. Σε άλλες περιοχές που οι τσιγγάνοι έχουν συλλόγους τους έχουνε πάρει». Η γυναίκα, είναι εμφανώς δυσαρεστημένη με το δήμαρχο που όπως περιγράφει δεν τήρησε τις υποσχέσεις που έδινε πριν να τον ψηφίσουν. Αγανακτισμένη λέει «Μη μου τάξεις πράγματα και μετά δεν με ξέρεις. Υπάρχουν οικογένεις που πεινάνε». Σχολιάζοντας την οικονομική της κατάσταση υπογραμμίζει: «εσύ είσαι Έλληνας, εγώ δεν είμαι; Τι θα κάνεις άμα δεν έχεις να ταΐσεις το παιδί σου; Θα κλέψεις ... Άμα με δεις στα φανάρια να ζητιανεύω τι θα πεις; Να βρω δουλειά, δεν με παίρνουνε όμως». Μάλιστα, σχολιάζει και την προνοιακή στάση του κράτους απέναντι σε πρόσφυγες και την αντίστοιχη έλλειψη πολιτικών για τους Ρομά. Η συνεντευξιαζόμενη λέει: «Στην καραντίνα παίρναμε τηλέφωνο τον δήμαρχο και μας το έκλεινε, δεν βοήθησαν ενώ ξέρουν πως ζούμε. 30.000€ πήραν για τα Ρομά και τι τα έκαναν; Βλέπεις τους πρόσφυγες που έχουνε γίνει κύριο, και ηλιακό τους έχουν βάλει να κάνουν τα μπάνια τους (το επαναλαμβάνει δύο φορές στη συζήτηση) και container να κοιμούνται. Για εμάς που γεννηθήκαμε εδώ; Δεν δίνει κανένας σημασία». Η Δέσποινα, εμμέσως ψέγοντας τον κρατικό μηχανισμό τονίζει «Η κόρη μου τόσα χρόνια στο σχολείο, μόνο το όνομα της έμαθε να γράφει. Αφού πήγαινε εκεί μόνο για το παιχνίδι! (...) Πώς να τη βοηθήσουμε; Αφού δεν μπορούμε να πάρουμε δασκάλα», κρίνοντας απαραίτητα τα φροντιστηριακά μαθήματα και εμμέσως ψέγοντας τον κρατικό μηχανισμό για τη δυσλειτουργικότητα του. Η Μαρία επίσης επιρρίπτει ευθύνες στους εκπαιδευτικούς για ανεπάρκεια, και μάλιστα που δεν ήταν διατεθειμένοι να δίνουν σε καθημερινή βάση το φάρμακο στο παιδί της, σε σημείο να λιποθυμήσει. Όπως διαφαίνεται, οι Ρομά νιώθουν ανασφάλεια απέναντι στην υγεία τους και επιθυμούν βοήθεια από κάθε μηχανισμό του συστήματος. Η Ευφραιμία τέλος δηλώνει πως έχει ζητήσει επανειλημμένως από το δήμο μια θέση εργασίας, δεν έχει καταφέρει όμως να

βρει μια σταθερή δουλειά. Η ίδια ενημερώνει για την πρόσφατη δημιουργία συλλόγου για τους Ρομά της περιοχής τους που στοχεύει στην κοινωνική ένταξη, την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους και την οικονομική ενίσχυση των πιο φτωχών και κατατρεγμένων.

Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι γυναίκες Ρομά συνεχίζουν να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τους άντρες τους για την πολιτική συμμετοχή. Όσες όμως έχουν αναπτύξει δική τους άποψη εστιάζουν στις επιδιώξεις τους από το κράτος σε θέματα ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Δηλαδή οι επιθυμίες τους από το κράτος έρχονται σε αντιστοιχία με την οικονομική τους κατάσταση. Οι γυναίκες που βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό επιθυμούν πρωτίστως μια δουλειά ώστε να εξασφαλίζουν τουλάχιστον τα προς το ζην, ενώ αυτή που έχει καλύτερη οικονομική κατάσταση, επιδιώκει πάνω από όλα την ευνοϊκή οικονομική διαχείριση των δανείων που έχει η οικογένεια της. Ακόμη οι γυναίκες του καταυλισμού ψέγουν τους θεσμούς για εκμετάλλευση χρήματος που προορίζονταν για τους ίδιους και εναντιώνονται στους αλλοδαπούς που έχουν καλύτερες απολαβές από αυτούς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, παρά τη σχετική ομοιογένεια του δείγματος έδειξαν πολλές αντιφάσεις, πράγμα που βοηθά στο να γίνουν αντιληπτοί οι διαχωρισμοί και η ετερογένεια που υπάρχουν μέσα στην ευρύ χαρακτηρισμό «Ρομά». Όλες οι γυναίκες θεωρούν υψίστης σημασίας την ανατροφή των παιδιών τους και καμιά τους δεν εργάζεται σε μόνιμη θέση, πράγμα λογικό αφού είναι κοινό γνώρισμα όλων των συνεντευξιζόμενων η αδυναμία ολοκλήρωσης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παρ'αυτά οι περισσότερες εργάζονται ή επιθυμούν να εργαστούν, και δηλώνουν ότι διαχειρίζονται μόνες τους τα οικονομικά τους. Όλες οι γυναίκες φαίνονται μετανιωμένες που δεν ολοκλήρωσαν την εκπαίδευση τους και επιθυμούν τα παιδιά ή έστω τα εγγόνια τους να έχουν καλύτερες προοπτικές. Σε γενικές γραμμές, ο τρόπος ζωής όλων των συνεντευξιζόμενων συμπίπτει κυρίως με αυτόν μια γυναίκας προηγούμενης δεκαετίας.

Αξίζει ιδιαίτερης ανάλυσης η περιχαράκωση γύρω από το θέμα της σεξουαλικότητας και της διατήρησης της παρθενίας. Όπως είναι ήδη γνωστό από το βιβλιογραφικό πλαίσιο, αυτό είναι το ισχυρότερο σημείο της κουλτούρας των Ρομά. Όλες οι γυναίκες που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις σχηματίζουν κακή γνώμη για όσες έχουν ολοκληρωμένες σχέσεις και ακόμα και η γυναίκα που κατοικεί στην Γλυφάδα και θα μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο, δεν νοείται οι κόρες της να έχουν σεξουαλικές επαφές, τουλάχιστον μέχρι να ενηλικιωθούν. Σημαντικό είναι ότι καμιά από τις συμμετέχουσες στην έρευνα δεν μπορεί να αιτιολογήσει το λόγο που θεωρεί τη διατήρηση της παρθενίας εξέχουσας σημασίας, κι όμως είναι αμετάκλητες σχετικά με αυτήν την παράδοση, χαρακτηρίζοντας αρνητικά όσες γυναίκες έχουν προγαμήλιες σχέσεις. Γεγονός είναι ότι οι περισσότερες γυναίκες Ρομά προτιμούν να συγχρωτίζονται με άτομα από την δική τους κοινότητα και σε μεγάλο βαθμό θεωρούν τις υπόλοιπες γυναίκες «αμαρτωλές» που δεν ακολουθούν το κυρίαρχο έθιμο τους. Καθίσταται σαφές λοιπόν ότι οι Ρομά, με όρους κοινωνικούς δεν έχουν πάντα το ρόλο του θύματος, αλλά πολλές φορές το ρόλο του θύτη,

στοχοποιώντας τις γυναίκες που συνάπτουν προγαμήλιες ερωτικές σχέσεις και δεν συμφωνούν με τα πρότυπα της δικής τους κουλτούρας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης των δέκα συνεντεύξεων σχετικά με τη θέση τους στη ρόμικη κοινότητα έρχονται σε συμφωνία με τη βιβλιογραφία που θέλει τις γυναίκες να ιεραρχούνται βάσει ηλικίας. Οι μεγαλύτερες γυναίκες έχουν τη δικαιοδοσία να παρεμβαίνουν σε όλα τα θέματα της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Αξιοσημείωτη είναι η θέση της πεθεράς, η οποία εξουσιάζει τη νύφη, και εμπλέκεται άμεσα στις αποφάσεις για την ανατροφή των εγγονών. Σε ορισμένες περιπτώσεις η εξουσία των γηραιότερων γυναικών ξεπερνά εκείνη των αντρών. Θετικό σημείο είναι ότι, παρότι η αποδοχή των εξωσυζυγικών σχέσεων είναι μέρος των εθίμων τους, οι γυναίκες Ρομά έχουν αρχίσει να αντιδρούν. Όπως προκύπτει, οι γυναίκες Ρομά συνεχίζουν να μην μπορούν να πάρουν μέρος στην ακολουθία της εκπαίδευσης, επαγγελματικής αποκατάστασης και προσωπικής ολοκλήρωσης και ακόμα και οι νεώτερες γενιές που εμφανίζουν αισθητά καλύτερα αποτελέσματα στην συμμετοχή στο εκπαιδευτικό σύστημα, κινούνται πάντα υπό το πρίσμα της διατήρησης της παρθενίας. Το έθιμο αυτό δεν ορίζει μόνο τη ζωή των γυναικών αλλά και των αντρών, οι οποίοι αντίστοιχα διακόπτουν το σχολείο νωρίς για να σταθούν αντάξιοι των ευθυνών τους και αναγκάζονται να μεγαλώσουν πρόωγα για να ανταπεξέλθουν σαν οικογενειάρχες.

Δεν υπάρχει ομοιογένεια στις απαντήσεις των γυναικών γύρω από το ζήτημα του ρατσισμού, με άλλες γυναίκες να αισθάνονται ενταγμένες στην ελληνική κοινωνία και άλλες να βιώνουν το ρατσισμό σε καθημερινή βάση. Αυτό πιθανόν οφείλεται και στην ανομοιογένεια που υπάρχει μεταξύ των διαφορετικών φυλών Ρομά. Από την έρευνα προκύπτει ότι όλες οι συνεντευξιαζόμενες νιώθουν έντονα Ελληνίδες και θεωρούν ότι το κράτος δεν μεριμνά αρκετά για την επίτευξη ενσωμάτωσης των Ρομά στην κοινωνία. Ορισμένες από τις συνεντευξιαζόμενες αισθάνονται σημαντικά την οριζόντια διχοτόμηση που εκφράζει ο κοινωνικός αποκλεισμός, νιώθουν δηλαδή ότι ναι μεν ανήκουν στο σύνολο ζουν όμως περιθωριοποιημένα. Ακόμη νιώθουν αδικημένες σε σχέση με τους αλλοδαπούς που κατά τη γνώμη τους έχουν καλύτερες απολαβές από αυτούς, στοχοποιώντας έτσι και μια ακόμα κοινωνική ομάδα. Μέχρι και οι γυναίκες που έχουν ενταχθεί σε μεγαλύτερο βαθμό αναγνωρίζουν την έλλειψη πολιτικών του κράτους για

κοινωνική ένταξη. Σχεδόν όλες τους έχουν μια σχετική εικόνα της πολιτικής στη χώρα όμως οι περισσότερες στο θέμα της πολιτικής ψήφου επηρεάζονται ή και κατευθύνονται από τους άντρες τους. Για τις οικογένειες που το μείζον πρόβλημα είναι η διαβίωση κάτω από το όριο της φτώχειας, κύριο αίτημα από το κράτος είναι το άνοιγμα θέσεων εργασίας για εκείνες και τους συζύγους τους, και έπειτα η ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών οργάνων ώστε τα παιδιά τους να γίνονται πιο εύκολα δεκτά και να λαμβάνουν την περαιτέρω βοήθεια που πιθανόν χρειάζονται.

Καταληκτικά, συμπεραίνεται ότι το θέμα της καταπιεσμένης σεξουαλικότητας αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο για όλες τις φυλές Ρομά και ανεξαρτήτως οικονομικού επιπέδου, και συνεπάγεται την ένταξη στον φαύλο κύκλο της σχολικής διαρροής, έλλειψης επαγγελματικής αποκατάστασης και στη συνέχεια αποκλεισμού όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών. Ακόμα, δεν προδίδει απαραίτητα την καταπίεση του γυναικείου φύλου από το αντρικό αλλά από την ίδια την κοινότητα Ρομά και πιθανά δημιουργεί ένα νέο είδος κοινωνικού αποκλεισμού. Το πόρισμα αυτό που έρχεται εκ διαμέτρου αντίθετο με την φιλοσοφία των σύγχρονων κοινωνιών χρήζει μελλοντικής διερεύνησης. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι πολλές γυναίκες Ρομά ζουν υπό το φόβο ενός πολύπλευρου αποκλεισμού, από το κράτος, την κοινωνία αλλά και την ίδια την κοινότητα τους, με το τελευταίο να είναι εντονότερο και να πυροδοτεί και τα παραπάνω. Η Ρόμισσα λοιπόν μπορεί να συγκεντρώνει στο πρόσωπο της και την γυναίκα που βιώνει τον αποκλεισμό σε κάθε επίπεδο της ζωής της, αλλά και την γυναίκα που με τις προκαταλήψεις της έρχεται και αποκλείει άλλες από τον κοινωνικό ιστό της ρόμικης κοινότητας, είναι θύτης και θύμα του συστήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

6.1 Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές

Ανδριοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος Φ. και Τσακλόγλου, Π. (2013) *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα: Επικάλυψη και Διαφοροποιήσεις*. Αθήνα.

Βανδώρος, Σ. (2015) *Εισαγωγή στις πολιτικές ιδεολογίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Βαξεβάνογλου, Α. (2001) *Έλληνες τσιγγάνοι, περιθωριακοί και Οικογενειάρχες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Εθνική στρατηγική για την ένταξη των Ρομά (2011). Διαθέσιμο στο : http://www.esfhellas.gr/elibrary/stratigiki_roma_el.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης: 18/9/2020)

Ελληνική Νομοθεσία για Ρομά (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: <https://egroma.gov.gr/ellhnikh-nomothesia> (Ημερομηνία πρόσβασης: 28/9/2019).

Ένταξη των Ρομά: η ΕΕ να αναλάβει δράση κατά του κοινωνικού αποκλεισμού και της αθιγγανοφοβίας (2020). Διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20200910IPR86837/entaxi-ton-roma-drasi-kata-tou-koinonikou-apokleismou-kai-tis-athigganofonias> (Ημερομηνία πρόσβασης: 21/9/2020)

Ενσωμάτωση των Ρομά: ο ρατσισμός συντηρεί τις ανισότητες | Επικαιρότητα | Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20200602IPR80317/ensomatosi-ton-roma-o-ratsismos-suntirei-tis-anisotites> (Ημερομηνία πρόσβασης: 18/9/2020).

Έξαρχος, Γ. (2007) *Αυτοί είναι οι τσιγγάνοι: Ιστορία, Γλώσσα, Λαογραφία, Πολιτισμός*.

ΝΕΦΕΛΗ.

Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015) *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας: Εφαρμογές στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση*. Εκδόσεις Κάλλιπος.

Ιστορική Ανασκόπηση της Ελληνικής Εκπαιδευτικής Νομοθεσίας για Μετανάστες, Πρόσφυγες, Παλινοστούντες και Ρομά (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: http://peroma.web.auth.gr/peroma/sites/roma/files/files/2292015_16.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης: 28/9/2019).

Καββουνίδου, Τ. (1999) *Τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής στο Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Κατσίκας, Δ. κ.ά. (2014) *Έκθεση για το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε σχέση με τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανισότητα πριν και μετά από την εκδήλωση της κρίσης*. Αθήνα.

Κάτσικας, Χ. και Πολίτου, Ε. (2005) *Εκτός τάξης το διαφορετικό; Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλινοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση*. Επιμέλεια Μ. Δαμανάκης. Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.

Κόμης, Κ. (1998) *Τσιγγάνοι: Ιστορία, δημογραφία, πολιτισμός*. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Λυδάκη, Α. (1998) *Οι τσιγγάνοι στην πόλη, Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Λυδάκη, Α. (2000) *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Λυδάκη, Α. κ.ά. (2013) *Ρομά, πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μανώλης, Α. κ.ά. (2008) *Ειδικά θέματα του Ευρωπαϊκού πολιτισμού*.

Μπαλούρδος, Δ. (1991) *Μορφολογία της φτώχειας και κοινωνικός αποκλεισμός*:

θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Καστανιώτης. doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.600>.

Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2004) *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία* στον Επιμορφωτικό Οδηγό «Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο». <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/265> (Ημερομηνία πρόσβασης: 18/9/2020)

Ντούσας, Δ. (1997) *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις: στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Αθήνα: Gutenberg.

Οι Ρομά στην Ελλάδα (2002). Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.

Οικονόμου, Μ. κ.ά. (2018) *Η ψυχική υγεία στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης: Κοινωνικοοικονομικοί προσδιοριστές της κατάθλιψης*. Αθήνα: Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής.

Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου | Διεθνής Αμνηστία - Ελληνικό Τμήμα (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.gr/universal-declaration-of-human-rights> (Ημερομηνία πρόσβασης: 18/9/2020).

Παντελίδου-Μαλουτα, Μ. (2017) ‘Φεμινιστικό κίνημα, φεμινιστική θεωρία και ιδιότητα του πολίτη’, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8(1), σσ 154–180. doi: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15243>.

Παρθένης, Χ. και Φραγκούλης, Γ. (2016) *Η διαπολιτισμική εκπαίδευση απέναντι σε νέες προκλήσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Πρόγραμμα «Εκπαίδευση παιδιών Ρομά» (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: http://www.keda.uoa.gr/roma/files/16selido_2015_web.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης: 28/9/2019).

Ρετινιώτη, Α. και Μάντζιου, Ι. (2010) *Η πρόσβαση των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης, της εργασίας*. Αθήνα: Κοινωνική Υπηρεσία Γιατρών του Κόσμου.

Ρήγα, Α. & Δαιμονάκου, Σ. (2002) *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για τον εαυτό και τον άλλο (τον τσιγγάνο)*. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 108(108-109), 257-283. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.9072>

Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1989β) Απόφαση 89/457/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 18^{ης} Ιουλίου 1989 για την καθιέρωση μεσοπρόθεσμου προγράμματος κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων, ΕΕ L 224 της 02.08.1989

Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1989α) Ψήφισμα 89/C277/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1989 σχετικά με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ΕΕ C 277 της 31.10.1989

Τερζοπούλου, Μ. και Γεωργίου, Γ. (1996) *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα: Ιστορία - Πολιτισμός*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.

Τρουμπέτα, Σ. (2008) *Οι ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος, συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες*. Αθήνα: Κριτική.

Τσομπάνογλου, Γ. και Οικονόμου, Θ. (2005) 'Κοινωνική πολιτική για την κοινωνική ενσωμάτωση: Εκπαίδευση, δια βίου κατάρτιση και αειφορία εργασίας', στο *Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ενσωμάτωσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Υφαντόπουλος, Γ. και Νικολαΐδου, Κ. (2008) *Η στατιστική στην κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.

Φερόνας, Α. (2019) *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*. Αθήνα: Διόνικος.

6.2 Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές

Acton, T. (1999) *Gypsy Politics and Traveller Identity*. Επιμέλεια Τ. Acton. Hatfield Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.

Acton, T. (2005) 'Modernity, Culture and "Gypsies": Is there for Understanding the Representation of "Gypsies"? And do the Dutch really Exist?', *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures*, σ 98.

Antigypsyism: Beyond Social Inclusion | Events (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: <https://events.ceu.edu/2016-06-20/antigypsyism-beyond-social-inclusion> (Ημερομηνία

πρόσβασης: 18/9/2020).

Atkinson, A. B. (1998) *Poverty in Europe*,. Oxford: Wiley-Blackwell.

Butler, J. (2006) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203824979>.

Corradi, L. (2018) *Gypsy Feminism: Intersectional Politics, Alliances, Gender and Queer Activism*. Routledge.

Craib, I. (2012) *Κλασική Κοινωνική Θεωρία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ending Poverty | United Nations (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/poverty/> (Ημερομηνία πρόσβασης: 18/9/2020).

Eurostat (2020) *Europe 2020 Indicators-Poverty and Social Exclusion*.

Fraser, A. (1998) *Τσιγγάνοι: από τις Ινδίες στη Μεσόγειο*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Frazer, H. και Marier, E. (2011) *Promoting the social inclusion of Roma*.

De Haan, A. (2000) *Social Exclusion: Enriching the Understanding of Deprivation*.

Ilisei, I. (2013) *Education of Roma Women Between Feminism and Multiculturalism Study Case: Roma Women in Romania, JSSE - Journal of Social Science Education*. doi: 10.4119/JSSE-636.

Levitas, R. και Levitas, R. (2005) 'Three discourses of social exclusion', στο *The Inclusive Society?* Palgrave Macmillan UK, σσ 7–28. doi: 10.1057/9780230511552_2.

Liegeois, J.-P. (1999) *Ρομά, Τσιγγάνοι, ταξιδευτές*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Murray, C. A. (1996) *Charles Murray and the underclass: the developing debate / Charles Murray; commentaries: Ruth Lister (editor) ... [et. al]; a statistical update by Alan Buckingham*.

Okely, J. (1983) *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511621789.

Paillat, P. (1975) 'Lenoir René — Les exclus : un Français sur dix', *Population*, 30(1), σσ

180–181.

Project Pal – Fighting discrimination and anti-Gypsyism in education and employment inside the EU (χωρίς χρονολογία). Διαθέσιμο στο: <https://projectpal.eu/> (Ημερομηνία πρόσβασης: 18/9/2020).

Sanchez-Nicolas, E. (2020) *MEPs call for first-ever EU law on Romani inclusion* διαθέσιμο στο: <https://euobserver.com/social/149469> (Ημερομηνία πρόσβασης 18/9/2020)

Sen, A. (1985) *Commodities and capabilities*. Amsterdam ;;New York ;New York N.Y. U.S.A.: North-Holland ;;Sole distributors for the U.S.A. and Canada Elsevier Science Pub. Co.

Sen, A. (2000) ‘Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny’, *Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, Social Development Papers*, 1(June).

Shorrocks, A. και Townsend, P. (1980) ‘Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living.’, *The Economic Journal*, 90(360), σ 954. doi: 10.2307/2231776.

Silver, H. (1994) ‘Social exclusion and social solidarity: three paradigms’, *International Labour Review*, 133(5–6), σσ 531–578.

Whelehan, I. (1995) *Modern Feminist Thought: From the Second Wave to 'Post-Feminism*. NYU Press.

Williamson, L. (2004) ‘The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930’, *History: Reviews of New Books*, 32(4), σσ 142–143. doi: 10.1080/03612759.2004.10527416.